

Linguistica ONLINE

Issue Five

ISSN 1801-5336

Brno Studies in Linguistics II

March 2007 • Department of Linguistics and Baltic Languages, Masaryk University

Linguistica ONLINE

ISSN 1801-5336

electronic journal of the Department of Linguistics and Baltic Languages at Masaryk University

home: **<http://www.phil.muni.cz/linguistica/>**

email: **linguistica@phil.muni.cz**

editor: **Aleš Bičan** (**bican@phil.muni.cz**)

BRNO STUDIES IN LINGUISTICS II

(papers in commemoration of Adolf Erhart)

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/issue-005.pdf>

prepared by: **Aleš Bičan** (**bican@phil.muni.cz**)

published: March 30th, 2007

copyright of all material submitted is retained by the author or artist

CONTENTS

Issue Five

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/issue-005.pdf>

Introduction

Foreword by Aleš Bičan

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/intro-005.pdf>

Ondřej Šefčík:

**Fonologická vzdálenost a přechodnost mezi termíny
opozice**

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/sefcik/sef-011.pdf>

previously published in *Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó* (2006)

Aleš Bičan:

Notes on Diaereme

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/bican/bic-002.pdf>

previously published in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 54 (2006)

Michaela Čornejová:

Přívlastková místní jména z materiálu 11. – 13. století

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/cornejova/cor-001.pdf>

previously published in *Acta Onomastica* 47 (2006)

Michaela Čornejová:

Ke grafice bohemik X.-XII. století

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/cornejova/cor-002.pdf>

previously published in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 53 (2005)

Ondřej Šefčík & Martin Osovský:

Zobrazení mezi fonologickými komponenty

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/sefoso/se0-001.pdf>

previously published in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 54 (2006)

Bohumil Vykypěl:

Adolf Erhart

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/vykypel/vyk-002.pdf>

previously published in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 52 (2004)

Foreword

Aleš Bičan

A year has passed since the first volume of *Brno Studies in Linguistics* was published. Linguistica ONLINE now brings the second volume which is once again, as the title naturally suggests, dedicated to papers by linguists residing or working in Brno, Czech Republic. While I do not think that linguistics or the whole human scientific endeavor should be limited to places, countries, societies and/or races, as it is completely immaterial for science *qua* science, I thought it apt to entitle with an appropriate name a collection of papers by linguists who, at the time of publication, were connected with the city of Brno. The linguists, however, may move to or work in other places but it is their scientific contribution that remains and that actually matters.

The present issue offers six articles from various linguistic branches. What unites them is the fact all of their authors are young linguists who graduated at Masaryk University, Brno. Though all articles were already published elsewhere, I am glad that the authors welcomed the idea of their works being re-published by Linguistica ONLINE and thus made available to all people interested.

The first paper “Fonologická vzdálenost a přechodnost mezi termíny opozice” [Phonological distance and transitivity between terms of opposition] by Ondřej Šefčík reflects the author’s continuous interest in perusing algebraic notions in phonology. He introduces the notions of phonological space and phonological distances. The former refers to either a set of mutual oppositions (paradigmatic relations) or a set of mutual contrasts¹ (syntagmatic relations) among phonological components. The notion of phonological distance then expresses the particular relations.

The algebraic inspiration can also be discovered in the second paper (here published as next to the last) by Šefčík “Zobrazení mezi fonologickými komponenty” [On mapping between phonemic objects], which was co-written with Martin Osovský, a graduate of mathematics. In this paper the authors explore relations between strings of phones (components established by commutation test) and strings phonemes as sets of phonologically

¹ Šefčík does not use the term *contrast*; he follows Hjelmslevian concept of *either-or* relations and *both-and* relations, but the difference is translatable to the functionalist difference between oppositions and contrasts.

equivalent phones. Several of such relations are recognized and via them the concepts of archiphoneme and morphoneme are re-interpreted.

This issue of Linguistica ONLINE also presents an article by its editor called “Notes on Diaereme”. The term *diaereme* is more or less equivalent to the notion of juncture and refers also to Trubetzkoyan *Grenzesignale* [boundary-signals]. The term was introduced to Czech linguistics by Adolf Erhart to whose memory the article was dedicated. The author discusses Erhart’s understanding of diaereme, which was adopted by his pupil Ondřej Šefčík, and sets his position in this linguistic problem. The issue was further discussed in detail in the author’s M.A. major thesis *Accent and Diaereme and Their Position in Functional Phonology*, which has also been made available through Linguistica ONLINE².

The next two articles were both written by Michaela Čornejová. The first “Přívlastková místní jména z materiálu 11. – 13. století” [Attributive place-names from the material of the 11th to 13th centuries] offers a throughout analysis of place-names from the mentioned centuries especially as regards the forms of substantives and their attributes. The writer distinguishes between two types of attributives and examines their structure: adjectives derived from appellatives and adjectives derived from proper names, the former being more common.

The second article by the author is called “Ke grafice bohemik X.-XII. století” [On the graphics of bohemics of the 10th to 12th centuries]. It focuses on the ways Czech words (bohemics) were spelled in the writings of early mediaeval Bohemia when Latin was the chief language of written texts. In particular Čornejová gives attention to the graphic form of syllabic *r* and *l*, which are supposed to have been, at the time, pronounced with a svarabhaktic (epenthetic) vocal, and gives a complete list of place names containing them.

The last paper is a necrology of Adolf Erhart written by Bohumil Vykypěl. However, it is not a mere statement of Erhart’s premature death and a list of his merits but it is an evaluation of the linguist’s theories and their comparison with those of Louis Hjelmslev. As a former pupil of Erhart’s and a student of Hjelmslev’s writings, Vykypěl thus presents an interesting comparison of these two linguists’ approaches to grammatical categories.

* * *

To Adolf Erhart was the last volume of *Brno Studies in Linguistics* dedicated. Perhaps the whole series can stand as a commemoration of this outstanding linguist.

² At this web address: <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/bican/bic-mamajor.pdf>. The thesis also contains a pre-print version of the article “Notes on Diaereme”.

Fonologická vzdálenost a přechodnost mezi termíny opozice^[*]

Ondřej Šefčík

V tomto příspěvku se pokusíme předvést, v čem může pro fonologa být výhodné zavedení pojmů fonologického prostoru a fonologické vzdálenosti při analýze mluvnických řetězců i při modelování jazykových modelů jak při synchronním, tak i při diachronním popisu.

POJEM FONOLOGICKÉHO PROSTORU A VZDÁLENOSTI

Fonologie vychází z předpokladu, že fonologické objekty, které zkoumá (tj. třídy fonémů a fonémy samy), jsou k sobě uspořádány a že toto uspořádání je popsateľné.

Triviálním výrazem tohoto uspořádání jsou ve fonologii distinkce – tj. jednotlivé fonologické objekty se od sebe odlišují a z této odlišnosti plyne jejich popsateľnost a nezaměnitelnost¹.

Mluvíci jazyka-nelinguista naprosto spolehlivě rozeznává jednotlivé třídy fonémů i samotné fonémy a pracuje s nimi. To, že si běžný uživatel této operace, kterou jeho mozek podvědomě provádí, není vědom, nic nemění (ba naopak jen potvrzuje) tvrzení o distinktivní hodnotě fonologických objektů.

Pojem prostoru je založen právě funkcí distinkce – jsou-li objekty vzájemně různé, pak se jedná o prvky neidentické. Tuto neidentitu si můžeme představit jako vzdálenost v prostoru mezi danými objekty. Vzájemnou nezaměnitelnost fonologických objektů je možné chápat jako rozdílnou lokaci těchto objektů v prostoru.

Takový prostor nazvěme prostorem fonologickým a vzdálenost mezi objekty v něm označme jako fonologickou. Jestliže pak předpokládáme vzdálenost mezi prvky

v prostoru, považujeme tuto vzdálenost za vyčíslitelnou v oboru reálných čísel² a fonologický prostor pak má vlastnosti prostoru metrického.

Obecné vlastnosti vzdálenosti v metrickém fonologickém prostoru si stanovme takto: vykazují-li dva prvky mezi sebou nulovou vzdálenost, pak se jedná o prvky identické (vlastnost reflexivity); vzdálenost mezi prvky x a y je rovná vzdálenosti mezi y a x (vlastnost symetrie); vzdálenost mezi prvky x a y je rovná či větší než součet vzdálenosti mezi x a z na straně jedné a z a y na straně druhé (vlastnost tranzitivnosti) (srov. Marcus 1968: 42n.).

Hodnotu minimální vzdálenosti mezi dvěma neidentickými prvky v prostoru stanovíme jako rovnou jedné.

DRUHY FONOLOGICKÉHO PROSTORU

Obecně vzato můžeme rozeznávat přinejmenším dva druhy fonologického prostoru: prostor paradigmatický a prostor syntagmatický, které se od sebe značně odlišují, principiálně fungují obdobně. Funkce v paradigmatickém prostoru jsou založeny jako vztahy *bud-nebo*, funkce v syntagmatickém prostoru jsou založeny jako vztahy *jak-tak*.

Uspořádání syntagmatického prostoru je principiálně vždy lineární a proto jedno-rozměrné, uspořádání paradigmatického prostoru můžeme modelovat od jednorozměrného po vícerozměrné³.

Oba druhy prostoru jsou průměty téže jazykové reality. Jedná se vlastně o různý přístup k téže problematice, lišící se východisky. Pokud vyjdeme ze syntagmatu, pak paradigma je abstrahovaným průmětem řetězcových komponentů uspořádaných do paradigmatických vztahů. Naopak můžeme chápat syntagma jako průmět paradigmatických objektů do syntagmatických.

VZDÁLENOST VE FONOLOGICKÉM PROSTORU

Distinkci mezi fonémy můžeme vyjádřit nejsnáze pomocí tzv. Hammingovy vzdálenosti.

Vytvořme si například matrice vlastností charakterizujících staroindické fonémy /k/, /g/, /c/ a /j/. Pro zjednodušení uvažujeme pouze binární vlastnosti *konsonantičnosti*, *okluzivnosti*, *znělosti* a *palatálnosti*.⁴

[*] Previously published as Šefčík, Ondřej. 2006. "Fonologická vzdálenost a přechodnost mezi termíny opozice". *Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó* (eds. Tomáš Hoskovec, Ondřej Šefčík, Radim Sova), 297-304. Brno: Masarykova univerzita. Reproduced with permission. [Editor's note]

¹ Čtenář může právem poukázat na případy jako jsou alternace fonémů, kdy se dva či více fonémů realizuje společným alofonem (synkretismus typu českého *plot* × *plod*). I v těchto případech však komutační test (a ostatně i běžná nelinguvistická uživatelská praxe) ukazují, že se jedná o alternaci mezi fonémy, která je vymezitelná a tedy distinktivní při další analýze.

² V dalším výkladu, jak uvidíme, si vystačíme dokonce jenom s čísly celými.

³ Pro popis vztahu mezi dvěma fonémy si vystačíme minimálně s jedním rozměrem, při složitějších vztazích však je nutné pracovat s více rozměry. V následujícím výkladu se omezíme z důvodů praktických na popisy s nízkým počtem rozměrů.

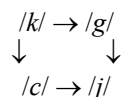
⁴ Použili jsme z důvodů názornosti tyto vlastnosti vědomě odlišné od zavedených binaristických modelů, abychom zdůraznili nezávislost tohoto výkladu na nich.

	konsonantičnost	okluzivnost	znělost	palatálnost
/k/	1	1	0	0
/g/	1	1	1	0
/c/	1	1	0	1
/j/	1	1	1	1

Je zřejmé, že vlastnosti konsonantičnosti a okluzivnosti jsou vlastní všem čtyřem fonémům a jsou proto pro distinkci redundantní (ovšem ale použitelné při přidání dalších fonémů, například /s/, /r/, /n/ atd.), naopak druhé dvě vlastnosti jsou distinktivní.

Použitím jedniček a nul jsme naznačili (mohli jsme ovšem použít i jiné způsoby, například plusy a mínusy), že minimální vzdálenost mezi nestejnými objekty má hodnotu jedna. Takovou minimální vzdáleností je taková vzdálenost, která už nemůže být rozdělena na menší a je jediným rozdílem mezi objekty. Tak mezi sanskrtskými /k/ a /g/ je dále nedělitelný rozdíl daný nepřítomností/přítomností vlastnosti znělosti, minimální vzdálenost je tedy jedna. Mezi /k/ a /c/ je minimální nedělitelný rozdíl daný vlastností palatálnosti rovněž roven jedné. Mezi /g/ a /c/ je rozdíl palatálnosti a rozdíl znělosti, jejich metrická vzdálenost je tedy dvě (ta je součtem buď dvou minimálních metrických vzdáleností mezi /k/ a /g/ a mezi /c/ a /j/, nebo rovněž dvou minimálních vzdáleností mezi /g/ a /j/ a mezi /c/ a /j/). Pokud mezi dvěma fonologickými komponenty zjistíme vzdálenost nulovou (například mezi staroindickými hláskami [n] a [ŋ]), pak se nejedná o dva fonémy, ale o jeden komponent.

V našem uvedeném příkladu si můžeme, pokud pomineme vlastnosti redundantní, zobrazit vzdálenosti mezi zmíněnými čtyřmi fonémy pomocí grafu, ve kterém šipka označuje přítomnost vlastnosti v příslušném uzlu dané hrany:



Snadno si můžeme i vzdálenosti mezi jednotlivými fonémy vyjádřit i pomocí závorek obsahujících opět dohodnuté symboly (0, 1) a pořadí (znělost a palatalizovanost, čárku mezi nimi můžeme zanedbat): hodnoty vzdálenosti v našem dvourozměrném prostoru jsou pro jednotlivé fonémy $/k/ = \{00\}$, $/g/ = \{10\}$, $/c/ = \{10\}$, $/j/ = \{11\}$, vzdálenost mezi fonémy je rovná jedné pro $\rho(k, g)$, $\rho(k, c)$, $\rho(g, j)$, $\rho(c, j)$, rovná dvěma⁵ pro $\rho(k, j)$ a $\rho(c, g)$.

⁵ Všimněme si, že vzdálenost mezi /k/ a /j/ považujeme za rovnou dvěma (součtem dvou jednotkových vzdáleností), nikoliv za rovnou $\sqrt{2}$, jak by plynulo z pojetí vzdálenosti $\rho(k, j)$ jako přepony trojúhelníka KGJ nebo KCJ.

PŘECHODNOST A NEPŘECHODNOST VE FONOLOGICKÉM PROSTORU

Předvedli jsme si výše, že fonologické opozice můžeme vyjádřit pomocí fonologického prostoru a fonologické vzdálenosti. K tomuto konceptu přidejme další nástroj – zobecnění jevu alternace. Obecně je známo, že některé opozice mohou být alternovány (například v sanskrtu opozice znělosti) a jiné alternovány být nemohou (například ve staroindičtině opozice mezi /k/ a /j/). Vzdálenost mezi fonémy, mezi kterými existuje alternace (lhostejno zda syntagmatická – např. znělost – či paradigmatická – například palatálnosti) považujeme vždy za rovnou jedné. Vzdálenost mezi alternujícími fonémy označíme jako vzdálenost přechodnou, vzdálenost mezi nealternujícími fonémy je nepřechodná, přechodnost se týká jak alternací syntagmatických, tak i paradigmatických.

Co však s takovými opozicemi mezi fonémy, které nealternují? Zde se setkáváme s dvěma možnostmi – první je prostý disjunktní vztah mezi fonémy, který má vždy vzdálenost mezi termíny větší než jedna, zatímco druhý případ je opozice, která z důvodů proporcionality atd. vykazuje vzdálenost rovnou jedné, ovšem nepřechodnou.

Uveďme si příklad: v sanskrtu jsou k sobě /t/ a /p/ ve vzdálenosti o hodnotě jedna, tedy ve stejné vzdálenosti, jako je /k/ ku /c/. Protože však neexistuje žádná alternace mezi /t/ a /p/, je tato vzdálenost o hodnotě jedna nepřechodná, zatímco alternace mezi /k/ a /c/ činí stejně velkou vzdálenost mezi těmito fonémy přechodnou.

Význam přechodnosti je značný – zvýrazňuje nám totiž vztahy mezi některými fonémy (jako výše mezi sanskrtskými neznělými a znělými či mezi velárami a palatálami), přičemž tyto zvýrazněné vztahy jsou určujícími korelacemi ve stavbě daného fonologického systému, protože po hranách mezi vrcholy (tj. fonémy) procházejí funkce (totiž alternace). Ostatní, byť minimální, opozice mezi fonémy či jejich třídami bez této alternace (tedy v nepřechodné minimální vzdálenosti) jsou méně podstatnými korelacemi, protože po hranách mezi těmito vrcholy neprochází žádná činná funkce.

Tento poměr mezi přechodností a nepřechodností se ovšem může diachronně měnit. Praktické ukázky výhodnosti zavedení pojmů fonologického prostoru a fonologické vzdálenosti si předvedeme v další části našeho výkladu.

NĚKTERÉ MODELY STARO- A STŘEDOINDICKÝCH KONSONANTICKÝCH SYSTÉMŮ

Jako příklad zvolíme rozdíl mezi jazyky na jedné vývojové linii, totiž védskou staroindičtinou (sanskrtem) a středoindickými jazyky, zejména pálijštinou, případně tzv. prákrty.

Oba tyto jazyky mají obdobné fonologické konsonantické systémy, které obsahují v případě staroindické védštiny i středoindické pálijštiny či prákrťů tyto třídy sonority: okluzívy (T), které jsou neznělé neaspirované, znělé neaspirované, neznělé aspirované a znělé aspirované, sykavky (S), nazály (N) a sonanty (S). Rozdíl mezi oběma jazyky je, jak uvidíme v míře přechodnosti mezi těmito třídami.

Staroindický systém je, co se asimilace sonority týče, nepřechodný mezi třídami, takže tyto třídy jsou k sobě v disjunktní opozici. Tuto nepřechodnost můžeme dobře vidět

na následující schématické tabulce obsahující reprezentanty jednotlivých trsů vznikajících z konsonantů různé třídy sonority, je jasné vidět, že v každém trsu⁶ zůstává daný konsonant reprezentován alofonem stejné sonority. Staroindické trsy se tvoří obecně tím způsobem, že nepřechodnost vzdálenosti mezi sonoritními třídami vede k zachování původní realizace fonému danou třídou alofonů, přičemž zůstává zachováno i zřejmé pořadí komponentů:

	T	S	N	R
T	TT	TS	TN	TR
S	ST	SS	SN	SR
N	NT	NS	NN	NR
R	RT	RS	RN	RR

Celý proces lze vyjádřit tabulkou a grafem⁷ takto:

	T	S	N	R
T	1	0	0	0
S	0	1	0	0
N	0	0	1	0
R	0	0	0	1

T S
R N

Pro pálijštinu a ostatní středioindické jazyky naopak platí, že jednotlivé sonoritní třídy jsou přechodné a to v nesterépné míře – trs obsahující okluzívu se vždy přizpůsobí okluzívě, trs neobsahující okluzívu, ale sykavku se přizpůsobí sykavce, trs neobsahující ani okluzívu ani sykavku se přizpůsobuje nazále, pouze čistě sonantní trs zůstává sám sebou, stejně jako ostatní stejnosonoritní trsy.

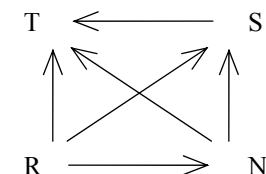
⁶ Uvádíme zde příklady pouze na dvoučlenné trsy jak v staroindičtině (vícečlenné fungují stejně jako dvoučlenné), ve středioindických jazycích všechny trsy jsou zjednodušeny uvnitř slova na dvoučlenné, na začátku na jednočlenné.

⁷ Zde i v dalších grafech vypouštíme z typografických důvodů reflexivní šipku, tj. takovou šipku, která vychází a dopadá ve stejném bodu. Proto zde i v dalších grafech je nutné s těmito chybějícími šipkami počítat, ostatně jejich existence je předpověditelná na základě tabulek.

Středioindické vzniklé trsy se realizují s asimilovanou sonoritou (a lokací), přičemž naprosto nezáleží na tom, jestli konsonant dané třídy vstupuje do trsu zprava nebo zleva, výsledný trs je vždy stejný. Rozdíly jsou v míře přechodu mezi třídami v jednotlivých jazycích, což si můžeme vyjádřit v tabulkách a grafu takto:

	T	S	N	R
T	TT	TT	TT	TT
S	TT	SS	SS	SS
N	TT	SS	NN	NN
R	TT	SS	NN	RR

	T	S	N	R
T	1	1	1	1
S	0	1	1	1
N	0	0	1	1
R	0	0	0	1



Povšimněme si, že vzdálenost mezi každou dvojicí prvků je rovná jedné.

Na následující tabulce uvádíme vybrané příklady na alternaci sonority ve staroindičtině a středioindických jazycích:

	sti.	pa.	pkt.
TT	<i>bhakta-</i> <i>snigdha-</i>	<i>bhatta-</i> <i>sinidda-</i>	<i>bhatta-</i> <i>sinidda-</i>
TS	<i>makṣikā</i>	<i>makkhikā</i>	<i>macchiā</i>
TN	<i>svapna-</i> <i>agni-</i>	<i>soppa-</i> <i>aggi-</i>	<i>aggi-</i>

TR	<i>rātri-</i>	<i>ratti-</i>	<i>ratti-</i>
SS ⁸	<i>asī</i>	<i>asī</i>	<i>si</i>
ST	<i>prastara-</i>	<i>patthara-</i>	<i>patthara-</i>
SN	<i>kṛṣṇa-</i> <i>asmad</i>	<i>kaṇha-</i> <i>amhe</i>	<i>kaṇha-</i> <i>amhe</i>
SR	<i>sahasra-</i>	<i>sahassa-</i>	<i>sahassa-</i>
NN	<i>janman-</i>	<i>jamma-</i>	<i>jamma-</i>
NT	<i>hantr-</i> <i>śṛṅga-</i>	<i>hantar-</i> <i>siṅga-</i>	<i>hamtu-</i> <i>siṅga-</i>
NS	<i>haṁsa-</i>	<i>haṁsa-</i>	<i>haṁsa-</i>
NR	<i>kanyā</i> <i>hiranya-</i>	<i>kañṇā</i> <i>hirañña-</i>	<i>kañṇā</i> <i>hirañña-</i>
RR	<i>urvaśī</i>	<i>uvvasī</i>	<i>uvvasī</i>
RT	<i>vartikā</i>	<i>vattikā</i>	<i>vattiā</i>
RS	<i>sparśana-</i>	<i>phassa-</i>	<i>phāsa-</i>
RN	<i>carman-</i> <i>cūrṇa-</i>	<i>camma-</i> <i>cunṇa-</i>	<i>camma-</i> <i>cunṇa-</i>

Velmi podobný proces se týká asimilace lokace u okluzív ve staroindické védštině v porovnání se středoindickými jazyky (některé příklady jsou zřejmé z tabulky nahoře).

Staroindické základní okluzívy⁹ nepodléhají asimilaci lokace před ani po žádném konsonantu. Jedinou výjimkou jsou palatály (*c, j, h*) a palatoveláry (*ś, ṣ, ṣ, h*)¹⁰, které tvoří s veláry každá zvlášť sdruženou řadu. Protože tyto případy jsou případy sdružených řad, nejsou výjimkou v nepodléhání asimilacím u okluzív základních řad, které rozeznáváme tři – velární (K), dentální (T) a labiální (P). Proto musíme popsat vztah mezi těmito lokačními řadami jako nepřechodný, byť mezi jednotlivými řadami je vzdálenost 1. Tabulkou a grafem¹¹ můžeme tento fakt vyjádřit takto:

	K	T	P
K	1	0	0
T	0	1	0
P	0	0	1

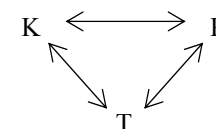
K

P

T

Středoindické jazyky oproti tomu mají asimilaci lokace u okluzív základních řad bohatou, navíc v nich už řada palatovelární neexistuje, zatímco řada palatální je novou řadou základní (v nákresu ji pro názornost a jednoduchost srovnání se stavem staroindickým vypouštíme). Se zaznamenáním alternací lokace v okluzívním trsu jako přechodů v prostoru vidíme následující schéma, přičemž celkovou lokaci v trsu řídí lokace právěho konsonantu:

	K	T	P
K	1	1	1
T	1	1	1
P	1	1	1



Nová přechodovost mezi okluzívy a sonantami ve středoindičtině vlastně doplňuje a rozšiřuje staroindický systém přechodovosti nad nazálami a sykavkami, středoindický konsonantický systém tak dotahuje k důsledkům princip, částečně obsažený ve staroindičtině na části konsonantického systému tím, že jej rozšiřuje na všechny třídy sonority.

Závěr

V tomto příspěvku se nám snad podařilo naznačit pozitiva chápání fonologických systémů jako objektů v prostoru. Pokusili jsme se i zdůraznit, že důležité nejsou jenom samotné vzdálenosti v prostoru, ale i to, jestli jsou přechodné (alternální) nebo ne. Na diachronním materiálu jsme předvedli, jak je přechodnost významná pro popis diachron-

⁸ Staroindičtině morfologické trsy *ss* redukuje vždy na *s*, případně je rozděluje opěrným vokálem, stejně dělají i středoindické jazyky. Ve středoindických řetězcích existující *ss* vznikla jinak, jak je z tabulky zřejmé.

⁹ Ve staroindičtině podléhají pravidelně asimilaci lokace v trsech nazály a sykavky, ve středoindických jazycích tyto a sonanty.

¹⁰ Zdánlivě identické fonémy palatál a palatoveláry mají ve skutečnosti odlišné realizace v jiném než antevokálním postavení, viz Šefčík (2004: 37-8).

¹¹ Opět v následujících dvou grafech neuvádíme reflexivní šipku, která z bodu vychází i na něj dopadá.

ních procesů, které se v některých případech dají chápat jako změny přechodnosti ve fonologickém prostoru.

LITERATURA:

- BRAINERD, B. (1971): *Introduction to the Mathematics of Language Study*. New York: American Elsevier
- BUBENIK, V. (1996): *The Structure and Development of Middle Indo-Aryan Dialects*. Delhi: Motilal Banarsidas
- BURROW, T. (1955): *The Sanskrit Language*. London: Faber and Faber
- ELIZARENKOVA, T. Y. & TOPOROV, V. N. (1976): *The Pāli Language*. Moscow: Nauka
- FAHS, A. (1989): *Grammatik des Pali*. Leipzig: VEB
- GEIGER, W. (1916): *Pāli, Literatur und Sprache (Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde I.7)*. Strassburg: Karl J. Trübner
- GRAY, L. H. (1902): *Indo-Iranian Phonology*. New York: The Columbia University Press
- HJELMSLEV, L. (1972): *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia
- HUBEY, H. M. (1999): *Mathematical and Computational Linguistics*. Muenchen: Lincom Europa
- MACDONELL, A. A. (1916): *A Vedic Grammar for Students*. Oxford: Clarendon Press
- MARCUS, S. (1969): *Algebraické modely v lingvistice*. Praha: Academia
- MASICA, C. P. (1991): *The Indoaryan Languages*. Cambridge: Cambridge Press
- MURRAY, R. W (1982): *Consonant Cluster Development in Pāli*. Folia Linguistica Historica, 163-184
- PISCHEL, R. (1900): *Grammatik der Prakrit-Sprachen (Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde I.8)*. Strassburg: Karl J. Trübner
- ŠEŘČÍK, O. (2004): Klasifikace okluzívních konsonantů staroindičtiny. SPFFBU A 52, 37-45
- TURNER, R. L. (1966): *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. London: Oxford University Press
- WHITNEY, W. D. (2000): *The Roots, Verb-forms and primary Derivatives of the Sanskrit-Language*. Delhi: Motilal Banarsidas
- WHITNEY, W. D. (2000): *The Sanskrit Language*. Delhi: Motilal Banarsidas

Notes on Diaereme^[*]

Aleš Bičan

Dedicated to the memory of Adolf Erhart

1. There are two passages that particularly stuck my mind when reading Adolf Erhart's excellent linguistic primer *Základy jazykovědy*¹. The first was his classification of the grammatical category of case, and the other was his classification of phonological units. Others have already commented on the former, and I would like to make some notes on the second classification.

On pp. 38-9 Erhart gives the following table which represents a division of phonological units (translated to English):

segmental phonemes	segmental prosodemes
suprasegmental phonemes	suprasegmental prosodemes

Some comments are due to understand the classification.

- i. Erhart follows a commonly accepted division of phonological units into segmental and suprasegmental ones. The segmental units are such units that are linearly grouped within an utterance, one after another. The suprasegmental units are superimposed on these units in such a sense that they form additional blocks and are placed upon one or a group of segmental units. Such are typically accent and/or intonation while the most typical segmental units are of course phonemes. Let it be noted that Erhart's use of the term *phoneme* corresponds to the practice of American descriptivists who spoke of segmental and suprasegmental phonemes; in the European tradition the term *phoneme* is usually restricted to segmental phonemes only.
- ii. Erhart further divides phonological units according to a criterion whether they form a system or not. The first units are phonemes; the units that do not form a system are called *prosodemes*. This criterion derives from Erhart's com-

mendable recognition of the difference between paradigmatic and syntagmatic relations. Although he, unfortunately, speaks about a contrast in both cases, it is better to distinguish between an opposition, being a relation between units on the paradigmatic axis, and a contrast, being a corresponding relation between units on the syntagmatic axis². Now, phonemes are such units between which we can postulate an opposition, and hence they form a paradigmatic system. On the other hand, we can postulate only a contrast between prosodemes, as they do not enter in any paradigmatic relation with other units, and they do not form any system in this respect.

Once I have made clear what criteria underlie Erhart's division, let us examine which units are which. I have already hinted that segmental phonemes are "classical" phonemes like vowels and consonants. One versatile with American descriptivists' division of phonemes will easily guess that intonation (or better tones) belongs among suprasegmental phonemes. One should perhaps rather speak about *tonemes* to underline their phonological status. Then, what Erhart regards as a suprasegmental prosodeme is *accent*. It is because of the fact that accent is either present or absent on a syllable; the accented syllable contrasts with unaccented syllables within a significant unit (a language unit having a meaning; usually a word).

Having come so far, Erhart poses a question whether there exists a segmental prosodeme that would correspond to accent, the latter being the suprasegmental prosodeme. At this stage he introduces a unit called *diaereme* (in Czech *dierém*) as a phonological means for signaling boundaries between sentences, words etc. The segmental nature of the diaereme, says Erhart, derives from the fact that it can be realized by a pause or by an independent sound—the so-called glottal stop. Now, this is a very interesting point in Erhart's theory that I would like to comment upon.

2. Despite the peculiarity of the term *diaereme*, the concept behind it is not unfamiliar to linguists. It is meant to account, more or less, for the same things as the concept American descriptivists called *juncture*. Since they were against using grammatical criteria for a phonemic analysis, they regarded junctures as a special kind of phonemes. The concept was used, for instance, by Henry Kučera in his phonological description of Czech³. However, recent phonetic (acoustic) research on the junctural phenomena showed that juncture (in particular what was called *internal open juncture*) as a phoneme is rather a "dead horse" because the differences that had previously been explained as resulting from different types of junction of phonemes (famous *night-rate* vs. *nitrate*) were rather "differences in grouping phonemes into syllables and/or manifestations of higher level requirement different from simple syllable-to-syllable transitions"⁴.

Yet it need not mean that diaereme, if properly defined, cannot be a useful phonological concept. Phonology of American (Bloomfieldian) linguists was always practically oriented and their junctures, like their phonemes, were meant to correspond directly

[*] Revised version of Bičan, Aleš. 2006. "Notes on diaereme". *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university A* 54.31-42. Reproduced with permission. [Editor's note]

to actual sound features. Once these features were discovered to result from other factors, their junctures are probably no longer necessary. But we can retain diaereme as a phonological construct, as a model that can account for various phonetic and phonological features that signal the boundaries of significant units.

Such was no doubt Erhart's intention. As far as I know he did not use it in any actual description of a language but his views have been adopted by his student Ondřej Šefčík who has actively used the concept of diaereme in his works. In one of his articles devoted to accent he spends some space on diaereme in Czech⁵. However, there are certain points in the presentation that I do not agree with; I will return to them in the third section of this paper.

First I feel necessary to reconsider the definition of diaereme. To begin with, I do not quite agree with the distinction between segmental and suprasegmental units and/or features. It is true that tones (tonemes) and accent are superimposed on segmental phonemes but languages can have features, normally viewed as pertaining to segmental phonemes, that are, as it were, also superimposed on phonemes. Let us imagine a language where a syllable contains either fully nasalized phonemes (i.e. a combination of a nasal and a nasalized vowel) or fully non-nasalized ones (i.e. a combination of an oral consonant and a non-nasalized vowel). Suppose that only one such nasalized syllable would occur within a word⁶. It should be clear that the function of this syllable would be the same as the function of accent, which also occurs in one instance only within a word. Though this is an artificial example, something similar can be found in some Indo-Aryan languages where aspiration is specifically distributed within words (so-called Grassmann's law): occurrence of aspiration signals the presence of a morpheme and occurrence of another aspiration in line signals the presence of another morpheme. This is given by the fact that only one aspirated sound can occur within a morpheme.

From the functional phonological point of view, i.e. from a point of view that considers various functions of the phonic substance, the distinction between segmental and suprasegmental may not be very useful as long as it refers to a phonetic, not functional, division of sound features. Jan W. F. Mulder⁷ therefore suggested introduction of a so-called para-phonotactic level as a level that accompanies the phonotactic level (the latter pertaining to constituency of phonemes on the syntagmatic axis). Para-phonotactics accounts for most suprasegmental features but is certainly not limited to them. Once defined as features corresponding to phonological form, but not determining the identity of phonological entities (Mulder's definition), para-phonotactic features can successfully account for a number of features like accent or tones or nasalization in the aforementioned example. But these are not the only para-phonotactic features—sequential order of phonemes within a phonemic chain is also a para-phonotactic feature.

The primary function of accent is often described as culminative. This means that it marks the peak of prominence of certain significant units (usually words). In an ideal situation one can say that the number of such peaks equals the number of words within

an utterance. Apart from this, there are certain features that are capable of indicating the number of words more precisely. There is probably no better way to point to existence of a word in an utterance than to show its boundaries. Such features are said to have a delimitative function.

Now, diaereme can be viewed as a phonological, precisely a para-phonotactic entity which would shelter and account for a large body of phonological features with a delimitative function. In many respects this corresponds to the diaereme as conceived by Erhart but his diaereme was defined in such a manner as to be bound to be of the segmental nature only. It is now a para-phonotactic unit that can be manifested by a segmental and/or suprasegmental unit.

Those familiar with the theory of juncture will know that there are several types of junctures recognized, from internal (open) juncture, external (open) juncture and terminal (open) juncture to close juncture (smooth transition from one sound to another). Though these may have phonetic justification, from the functional phonological point of view it is doubtful whether they should be distinguished. Diaereme is meant to be a boundary-signaling phonological unit contrasting with sequences of phonemes with no boundary and hence may be viewed as a cover term for all open junctures as contrasted with close juncture (sc. the absence of marked boundary).

3. I will now turn to some of the possible manifestations of diaereme. In the article "K (ne)pohyblivosti přízvuku (typologická poznámka)" (see note 5) Šefčík writes that diaereme, as a prosodeme defined by Erhart, can be generally realized (1) as a pause, (2) as the glottal stop, (3) as certain *sandhi* realizations (usually found, but not limited to Indo-Aryan languages), (4) as accent if fixed on a certain syllable, and (5) as a special realization of phonological components.

Although I do not intend to comment on all of these possible realizations or give many and extensive details (the latter would require a longer and more devoted exposure than this article can offer), I would like to make some points concerning some of the possible realizations of diaereme.

a The most obvious realization of diaereme is of course a pause. However, not every interruption of speech can be functional. Although speakers, if making pauses at all because speech is usually connected, place pauses across grammatical boundaries (usually word-boundaries), they can make a pause in the middle of a word, if they need to take a breath. Such pauses are nevertheless highly disturbing, since the listener expects the pause to be at a grammatical boundary. So although pauses can be erratic in speech, we can still regard a pause as the most obvious realization of diaereme if it is meant to signal some kind of grammatical boundary. A linguist should be able to tell out a randomly placed pause from a functional one.

b It is not uncommon that in many languages a pause is used as a boundary-signal only at the very beginning and very end of a sentence. Yet there may be other phonic features that would signal boundaries of the constituting significant units of the sentence.

Though users do not usually know it about their language, linguists trained in phonetics are cognizant of certain sounds that can be found in a speech chain but are not distinctive. Such is the glottal stop that usually occurs before a word-initial vowel in Czech and other languages. Unlike in those languages (such as Arabic) where the occurrence of this sound can distinguish words, the glottal stop in Czech does not have this power. Yet it does not mean that it need not be functional. Since it occurs at the beginning of words with an initial vowel, its occurrence can mark the place where a new word is started. For that reason it may be regarded as a (segmental) realization of diaereme (already mentioned by Erhart) in Czech.

But the situation is not that simple. In Czech (note that every time I speak about Czech I mean standard Czech and orthoepic pronunciation) the glottal stop can also occur in the middle of what is usually viewed as one word. Consider these examples (the phonetic transcription has been simplified; ʔ stands for the glottal stop):

doopravdy [doʔopravdi] ‘really’

neustále [neʔusta:le] ‘continuously’

To dub it in words, the glottal stop can also occur at junction of two vowels within a word. The condition is, however, that there must be a morpheme boundary. It does not occur in borrowed words like *chaos*; if it does, such pronunciation is not perceived as quire correct.

These examples prove that the glottal stop does not mark the beginning of a word. If it occurs, it marks a morpheme boundary; a boundary between words is usually a morpheme boundary, too. The problem is in the definition of the word. This is one of the most fundamental problems of linguistics. The traditional definition of the word as the minimum syntactically free form is not quite adequate even in syntax. What should we regard as a word? Should its boundaries be phonologically definable?

As to a possible phonological analysis of those Czech words, we can take two directions. Either we say that the occurrence of the glottal stop signals, not the beginning of a word, but a morpheme boundary. Then the traditionally upheld view that the glottal stop signals the beginning of a word cannot be maintained.

However, we can take another direction. The words like *doopravdy* can be regarded as two phonological words. Though this solution may appear as counter-intuitive, it is not in principle so unthinkable. First of all and once again, what is a word? Consider these examples (“ stands for stress):

neobyčejný [‘neʔobičejni:] ‘unordinary, extraordinary’

ne obyčejný [neʔobičejni:] ‘not ordinary’

pod oknem either [‘podoknem] or [‘potʔoknem] ‘under a window’

podokenní [‘podokeňi:] adj. ‘being under a window’

nejostřejší either [‘nejostřejši:] or [‘nejʔostřejši:] ‘sharpest’ (*ostřejší* ‘sharper’, *nej-* the superlative prefix)

What is the difference between *neobyčejný* and *ne obyčejný*? It is obviously the position of accent; otherwise the two utterances are identical. However, the presence of accent on the first syllable in *neobyčejný* does not necessarily imply that it is one word. Cf. *pod oknem* which is generally regarded as a two-word utterance (this will be discussed below). And if this utterance is built up of two words, so is *nejostřejší*, especially if pronounced as [‘nejʔostřejši:]. And how much is *podokenní* phonologically different from *pod oknem* if the latter is pronounced as [‘podoknem]?

These are crucial questions that require a minute analysis and consideration. At this point I would only like to say that segments that behave grammatically as one unit can behave phonologically as two units (*neobyčejný*, *nejostřejší*). And *vice versa*: segments behaving grammatically as two units may behave phonologically as one (*pod oknem*). Consider also the fact that e.g. in an English word *orthodoxy* there are two instances of accent and the same accentual pattern as *underlying* or *under lying* (*Sophie*, sc. something is under Sophie who in a horizontal position); the syllable pattern is Accented-Unaccented-Accented-Unaccented in all three cases. Grammatically, *orthodoxy* does not consist of two morphemes (like *underlying*) or words (like *under lying*) but if it is true that accent in English occurs one per a word or morpheme, then *orthodoxy* behaves as a two-word or two-morpheme segment⁸.

But to return to the possibility of diaereme being realized by a segmental sound: We can still maintain that diaereme is realized by the glottal stop in Czech but we should specify which units are delimited by diaeremes—whether words or morphemes or something else. Also, the glottal stop need not be the only sound with this function (i.e. with a delimitative but not a distinctive function). We can easily imagine other sounds. For instance, in a language where sounds like [h], [v] or [w] (or in principle any other sound) cannot positively be shown to realize phonemes, yet would occur, like the glottal stop in Czech, before word-initial vowels, then these sounds may be regarded as realizations of diaereme. In fact, the occurrence of so-called prothetic sounds is not an uncommon phenomenon.

c The situation envisaged in the last paragraph should not be confused with limited distribution of certain phonemes. For example, if the phonological analysis shows that, for example, the sound [h] is a manifestation of a phoneme /h/ and the distribution of the phoneme is limited to, say, the word-initial position, then it has a delimitative function (in addition to a distinctive function every phoneme has). Since its phonemic status has been proven, it cannot be a manifestation of diaereme, but like diaereme it has a delimitative function. However, we should be cautious here. We have to realize that saying that a phoneme occurs exclusively in the word-initial position presupposes we have registered boundaries of words, which might be sometimes a quite difficult task.

d It is well-known that the word-final position is a position of neutralization of the opposition between voiced and voiceless phonemes in Czech (phonetically speaking, only voiceless obstruents can occur at the end of a word before a pause). The same neutralization is found in Russian or German; other languages can have their own specific word-final neutralizations. What is the factor causing this neutralization? It is obviously the word-final position. The end of a word, its termination, which is signaled by a pause, is therefore phonologically relevant (functional). Phonology, viewed as functional phonetics, should deal with it, and it is diaereme that can account for it. The word-final position is then the position before diaereme and the word-initial position is the one after diaereme. The difference between the distinctive features ‘voiced’ and ‘voiceless’ is canceled before diaereme in Czech (and German and Russian).

e Another phonological means for signaling a grammatical boundary may be accent fixed on a certain syllable in a word. Czech is an oft-cited example having a fixed accent which fulfills this function. Because of this, Šefčík (*op. cit.*) regards accent as a realization of diaereme in Czech. This point needs to be examined.

It is generally asserted that any Czech word is always accented on the first syllable. Here I hasten to add that the word should be at least dissyllabic for accent to be functional—in monosyllabic isolated words a syllable, no matter if phonetically stressed or not, cannot be contrasted to any other syllable within the word. Also, it should be mentioned that here accent is viewed and defined as a certain prominence given to a syllable and only one syllable within an accentual unit. Accent is thus distinguished from stress, which may be one of possible manifestations of accent (melodic pitch, duration etc. are other possible manifestations).

There are a number of words in Czech that are not accented; these are certain prepositions and clitics (both of them tend to be monosyllabic, hence out of question). However, the rule that a polysyllabic word is accented on the first syllable holds unconditionally only when the word is in isolation (terminated by pauses). Though normally unaccented, certain prepositions acquire accent when combined with a noun. Consider these examples:

pod [pot] ‘under’
okem [‘okem] ‘eye’, instrumental
pod okem [‘podokem] ‘under an eye’

From the common-sense view of the word, we can easily see that the word *okem* is not accented at all in the third example. I have already hinted that this may be quite a problem. What is a word and how is it defined? The problem is usually undone by introducing a concept of the phonetic or phonological word which is defined as a segment containing one and only one accent (*orthodoxy* would then be two phonological words). We can then say that accent falls regularly upon the first syllable of a phonological word. However, this statement is tricky because it may be circular—we have just defined the phonological word as a segment containing one and only one accent!

Let us now return to the example [‘podokem]. I can think of two possible analyses. We can either regard it as a single, phonologically unanalyzable entity (say, a phonological word) or as two entities. One of the arguments for the second analysis is the fact that once we regard it as two words, sc. once we place diaereme between [pod] and [okem], we can register neutralization of the opposition between voiced and voiceless phonemes. Viewed from the perspective of the speaker, we can say that when he wants to say ‘under an eye’ and use standard Czech, he will always pronounce either [‘podokem] (or [‘pot’okem] to which I will return presently). The orthoepic pronunciation does not give him any other option. Except for [‘pot’okem] which is another argument for the suggested analysis⁹. I said that the glottal stop might be regarded as a realization of diaereme because its occurrence (almost) always marks the beginning of a word. The utterance [‘pot’okem] is therefore phonetically marked as being composed of two words. The same neutralization process takes place before diaereme. This means that *pod okem* ought to be phonologically interpreted as /#‘poT#okem#/ (T is an archiphoneme corresponding to the neutralization between ‘voiced’ /d/ and ‘voiceless’ /t/; # stands for diaereme). The archiphoneme /T/ would be realized either as [t] if the immediate diaereme is realized by the glottal stop or as [d] if it is not. There is no other choice.

This analysis shows that we can no longer claim that accent in Czech is a realization of diaereme. Not every pre-word diaereme would be realized by accent on the adjacent syllable, since /okem/ is not. For Czech, it is better to operate with two para-phonotactic units: accent and diaereme. Accent has primarily a culminative function but happens to have a delimitative function by virtue of being fixed on a certain syllable. This delimitative function is more or less potential, since we have to know how to syllabify to set the precise boundary.

However, the degree of interconnectedness of accent and diaereme is so high in Czech that they almost merge in one unit. This is due to accent being fixed on a certain syllable. Yet there can be languages where accent is a realization of diaereme if its occurrence is connected with the placement of diaereme. This would be the situation in Czech if every initial syllable in polysyllabic words were accented after diaereme. The diaereme would then be realized by a suprasegmental unit, which is a proof that diaereme need not be a purely segmental unit as Erhart defined it. It is better to speak of para-phonotactic units to avoid this contradiction.

Let me return to the first suggested solution, that is, to the one which regards [‘podoknem] as phonologically unanalyzable. The argument for it is such that there is in fact no phonic feature which would mark the boundary. That there is neutralization can be found out only after we say there is a boundary. That one can say instead [‘pot’okem] says nothing about the form [‘podokem].

The form [‘podokem] may be something that has been, to the best of my knowledge, little considered and discussed: a case of the syntagmatic counterpart of neutralization.

Neutralization is the inoperability of a certain opposition, and an opposition is a paradigmatic relation. We can think of a process which accounts for the inoperability of a contrast (the reader should remember that this is the syntagmatic counterpart of the paradigmatic opposition). So if there is a contrast (i.e. a functional syntagmatic difference) between the diaereme and phonemes when *pod okem* is pronounced as [“pot’okem] (phonologically /#poT#okem#/), the contrast is neutralized when pronounced as [“po-dokem]. There may no longer be any operative difference between the diaereme and the phonemes.

The same situation may be envisaged for an English pair of utterances like *an aim* and *a name*. These utterances can be either pronounced alike as [ənɛɪm], or the first as [ən-ɛɪm] and the second as [ə-nɛɪm]¹⁰. Phonologically, there is, firstly, diaereme in the latter case whose position distinguishes *an aim* from *a name*, and secondly, a contrast between the diaereme and neighboring phonemes. If the difference between the utterances is not maintained and both are pronounced as [ənɛɪm], phonologically /#ənɛɪm#/, the contrast which was postulated for /#ən#ɛɪm#/ and /#ə#nɛɪm#/ may perhaps be regarded as neutralized, since there would be no functional phonological difference between *an aim* and *a name* even though the difference is clearly grammatical.

f A note should be made on distinctiveness of diaereme. Diaereme, like accent, is not and cannot be distinctive. This possibility is ruled out by their definitions. To be distinctive means to be opposed to something else (in Erhart’s words: to form a paradigmatic system), which diaereme is not. It is not distinctive even in an oft-cited Czech pair (*an aim* vs. *a name* may be a parallel English example):

spala [spala] ‘she slept’

spal a [spal’a] ‘he slept and’

If we ignore artificiality of these examples (they would hardly occur in similar utterances or isolated to be mutually confusable), we can say that what distinguishes [spala] from [spal’a] is the occurrence of the glottal stop in the latter. If we say that the glottal stop is a marker of the word-boundary, hence a realization of diaereme, we can interpret these utterances as being phonologically /#spala#/ and /#spal#a#/. It is obvious that the utterances have different phonological structures and are thus not mutually compatible and commutable (to be commutable means to be in opposition and in turn to be distinctive). Also, in the given position, i.e. in the position at the end of one word and at the beginning of another, the diaereme is not commutable with anything else, simply because it is the only unit to occur there.

Yet it cannot be denied that the two utterances are different. The difference is of course caused by the diaereme but not because it would, by itself, distinguish these utterances but because it is differently distributed. This is to say that what distinguishes utterances *spala* and *spal a* is the position of diaereme: in *spala* it is placed after the second /a/, in *spal a* after /l/.

The same is true about non-distinctiveness of accent: once defined as a unit not entering into paradigmatic relations, it cannot be opposed to anything and hence cannot be distinctive. The difference between e.g. English *import* (noun, accented on the first syllable) and *import* (verb, accented on the second syllable) is not underlain by an opposition between accented and unaccented syllables, the difference lies in the position of accent. It cannot be said that the first accented syllable of *import* (n.) is opposed to the unaccented first syllable of *import* (v.), because in the latter the second syllable is accented whereas it is not in the former. That the two words are nevertheless different is given by a distinctive opposition between an accentual pattern Accented-Unaccented (*ImPort*) and an accentual pattern Unaccented-Accented (*imPORT*).

In languages with a fixed accent, the specific accentual pattern (e.g. if it falls upon the first syllable of a word) is not opposed to any other pattern and hence not even the position of accent can be distinctive here. Such is the situation in Czech, though the position of accent may be distinctive here in a marginal case. But it is not in the oft-cited cases (see e.g. Kučera *op. cit.*, p. 53) like the following:

ta jemná dáma [ta“jemna:“da:ma] ‘that fine lady’

tajemná dáma [“tajemna:“da:ma] ‘a mysterious lady’

Here the difference is in the position of diaereme, not accent, since accent can still be said to occur on the first syllable of certain segments notwithstanding the fact that the segments may consist of more than one word (cf. *pod okem* [“pot’okem]).

I have had in mind another pair of words. Let us return to the difference between *neobyčejný* [“ne’običejni:] ‘unordinary’ and *ne obyčejný* [ne “običejni:] ‘not ordinary’. If they are phonologically interpreted as /#“ne#običejni#/ and /#ne#“običejni#/, that is, if the glottal stop is regarded as a boundary-signal in Czech, then the difference between them lies in the position of accent. This analysis upheld, we cannot say that accent is completely fixed in Czech. This would be another proof that accent and diaereme are two para-phonotactic units in Czech.

CONCLUSION

In the above paragraphs I tried to comment on diaereme, a phonological unit that Adolf Erhart defined as a segmental prosodeme and that marks grammatical boundaries. The distinction between segmental and suprasegmental is not quite fitting in phonology and even less in case of diaereme, since it can be realized both by a suprasegmental unit (accent under certain circumstances) and a segmental unit (usually the glottal stop). It is advisable to introduce so-called para-phonotactics as a level corresponding to the phonotactic level. In turn, diaereme is to be defined as a PARA-PHONOTACTIC UNIT WITH A DELIMITATIVE FUNCTION (accent is a para-phonotactic unit with a culminative function and, for that matter, a phoneme is a phonotactic unit with a distinctive function).

Diaereme can be realized in many ways, ranging from a pause, a segmental sound, a phonological process (such as neutralization) to suprasegmental features of syllable-

prominence which normally realize so-called accent if the latter is fixed on a certain position and the position is derivable from the position of diaereme. Such might be the situation in Czech, since the syllable-prominence (stress) is generally said to occur on the first syllable. However, this is rather simplified, since distribution of Czech stress is much more peculiar and though it occurs on the first syllable of a word, not every word which beginning is phonologically marked by diaereme is stressed on the first syllable (as utterances like [“poť’oknem], /#poť’oknem#/, “under the window” and [“ne’običejni:], /#ne’običejni#/ “unordinary” prove). In Czech ACCENT OR STRESS IS NOT A REALIZATION OF DIAEREME, though it is capable of marking a certain type of boundary.

Although it is ruled out by the very definition of diaereme as a unit not entering into paradigmatic relations, which is a condition for distinctiveness, many people still think that diaereme can distinguish between words. This can only be true if it is correctly meant as that THE POSITION OF DIAEREME CAN BE DISTINCTIVE AND CAN DISTINGUISH BETWEEN WORDS as can be nicely seen on the English pair *an aim* /#ən#eɪm#/ and *a name* /#ə#neɪm#/ where both items are built of the same phonemes and only the *position* of diaereme (i.e. a word-boundary) is different.

Appendix: Origin of the term *dierém*

Erhart used the term *dierém* for a phonological unit he viewed as a segmental prosodeme without specifying the origin of the term. Although it is not mentioned in the book, the term must be borrowed from the Moscow School. It seems to be introduced for the first time in an article “О разграничительных сигналах в языке” [“On boundary-signals in language”] by M. B. Панов [M. V. Panov] (*Вопросу языкознания* [*Voprosy jazykoznanija*] 10, 1961); the author speaks here about *диэрема* [*dierema*]. Though the article is not mentioned in his book, Erhart must have adopted it to Czech therefrom, and coined the form *dierém* on the analogy with *foném* etc. (*dieréma* would also be possible but the *-éma* suffix, if used in e.g. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* IV (1931)¹¹, was soon replaced by *-ém*).

Panov did not mention what stem/word underlies the term *dierema* but there can be little doubt that the word is related to Greek words *διαίρεσις* [*diairesis*] “division” and *διαίρέω* [*diaréo*] “divide, separate”. Though the suffix *-ema* was meant to reflect other *-ema* terms in linguistics (like *фонема*, *тонема* or *хронема* [*fonema*, *tonema* or *chronema*] mentioned by Panov himself, *op. cit.*, p. 6, n. 8) and hence standing for something like “a systematic unit signaling divisions/boundaries”, there is nevertheless a Greek word *διαίρημα* [*diarēma*] meaning either “part divided, division” or “logical division”¹².

Now as to the English variant of the term: The word as such is not current in English usage, and Russian *dierema* seems to be substituted by *juncture* in translations. The only

mention I have been able to find is in Eli Fischer-Jørgensen’s *Trends in Phonological Theory* (Copenhagen, 1975). When discussing Soviet contributions to phonology, the author briefly overviews the aforementioned article by Panov and uses a plural form *diaeremes* (p. 362). In fact, little is said about the article except for the term and functions diaeremes are meant to convey.

Curiously enough, the index to *Trends* gives the form *dieremes* (p. 458). Although one of the forms is clearly a misprint, because they refer to one another, the variation between *diaereme* and *diereme* need not be *per se* unfounded. The English word *diæresis* (sometimes spelled even *diæresis*), borrowed from Greek *διαίρεσις* via Latin *diæresis*, has a variant spelling *dieresis*, which is more common in North America. Hence *diereme* is thinkable, too, but the spelling *diaereme* has been used here mostly for aesthetic (or esthetic?) reasons.

NOTES

¹ Adolf Erhart, *Základy jazykovědy*, Praha, 1990, 2nd edition.

² The thought behind the difference between the opposition and contrast is naturally not new. The terms, however, were used for the first time, as far as I know, in Roman Jakobson’s “On the Correct Presentation of Phonemic Problems”, published in *Symposium* 5, 1951. It was reprinted in the author’s *Selected Writings* I (The Hague, 1961) under the title “For the Correct Presentation of Phonemic Problems”.

³ Henry Kučera, *The Phonology of Czech*, ‘S-Gravenhage, 1961. For certain reasons he uses the term *disjuncture* instead.

⁴ J. E. Hoard, “Juncture and syllable structure of English”, *Phonetica* 15, 1966, pp. 104-5, cited by Ernst Pulgram in *Syllable, Word, Nexus, Cursus*, The Hague – Paris, 1970, p. 111.

⁵ Ondřej Šefčík, “K (ne)pohyblivosti přízvuku (typologická poznámka)”, *Čeština – univerzálie a specifika* 4, Praha, 2002. Also published in *Linguistica* ONLINE <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/>> at this address: <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/sefcik/sef-002.pdf>>.

⁶ The example taken from André Martinet, *Phonology as Functional Phonetics*, London, 1949, p. 11.

⁷ See for instance Jan W. F. Mulder, *Foundations of Axiomatic Linguistics*, Berlin – New York, 1989, pp. 449-51.

⁸ Cf. André Martinet, *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1961, 3rd edition, section 3.35. Note that stress, as one of the manifestations of accent, can be primary or secondary. Accent is either present or not, but there is no hierarchy.

⁹ Let it be noted that under certain circumstances [pot’okem] is possible, too, but not if *pod okem* is pronounced isolated and without any special emphasis.

¹⁰ The transcription is rather simplified. The dash is to indicate that there is a difference between the utterances. However, the difference is not due to presence of a special allophone of juncture

(namely internal open juncture) but due to special word-initial and word-final allophones at the either side of boundary (see Pulgram, *op. cit.*, p. 113).

¹¹ In “Projet de terminologie phonologique standardisée”, for example p. 311.

¹² Taken from *A Greek-English Lexicon* (compiled by H. G. Liddell and R. Scott, revised and augmented by H. S. Jones, Oxford, 1940).

Linguistica ONLINE. Added: March, 30th 2007.

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/cornejova/cor-001.pdf>

ISSN 1801-5336

Přívlasková místní jména z materiálu 11. – 13. století^[*]

Michaela Čornejová

Zkoumáme-li nejstarší doklady českých toponym, je už při zběžném kontaktu zřejmé, že jejich charakter je v mnohém odlišný od současného stavu. Během vývoje toponyma podléhala pravidelným jazykovým změnám, stejně jako apelativa, nadto se u nich setkáváme i s jevy specifickými. Vedle grafiky² a hláskosloví je to především rovina tvaroslovná, v níž docházelo k závažným změnám. Následující stat' se zabývá právě tvaroslovnými a slovtvornými vlastnostmi vybrané skupiny toponym, přívlaskových místních jmen (dále MJ), a sice v kontextu vlastností češtiny 10. – 13. století.

Přívlasková MJ lze podle syntaktické povahy přívlasku rozdělit na dvě skupiny: 1. typ *Lomnice nad Popelkou*, v němž původně jednoslovné oikonymum (*Lomnice*) bylo rozšířeno o neshodný přívlask v podobě *předložka + vlastní jméno* (dále VJ). Tímto VJ je většinou pomístní jméno označující objekt v blízkosti daného sídla, např. horu (*Klenčí pod Čerchovem*), pohoří (*Rokytnice v Orlických horách*) nebo řeku (*Bilovice nad Svítavou*), u menších obcí také blízkou větší obec či město (*Jílové u Prahy*). 2. typ představuje např. toponymum *Dlouhá Lhota*, tedy MJ o struktuře *adjektivum + substantivum* s adjektivem v pozici shodného přívlasku. Z hlediska doby vzniku jsou toponyma prvního typu mladšího původu, neboť byla o přívlask rozšířena většinou v době pozdní, v 19. nebo 20. století, a to z úředních důvodů.³ Případy, kdy se přívlask neshodný

objevuje už ve starších dokladech, jsou nečetné a jeho užití je nesoustavné a nezávažné.⁴ V našem materiálu česká toponyma tohoto typu nejsou doložena⁵ a následující výklad se týká pouze typu *adjektivní přívlask + substantivum*.

Podrobná studie o toponymech s *adjektivním* přívlaskem pochází z pera I. Lutterera.⁶ V současné toponymii autor rozeznává tři typy přívlaskových MJ, podle vztahu přívlasku a substantiva: 1. typ *Dobrá Mysl* - základové substantivum se jako MJ nevyskytuje a podstata pojmenování je v přívlasku; 2. typ *Vysoká Pec*, MJ se stává hotové spojení adjektiva a substantiva, přívlask patří k substantivu už v jeho apelativním významu; 3. typ *Vysoké Sedliště*, přívlask patří až k MJ a má jasnou funkci rozlišovací. Tento typ je nejčastější a objevuje se už v nejstarší době. V rámci poslední skupiny autor třídí toponyma dle přívlaskového adjektiva, přičemž uplatňuje převážně kritérium *sémantické*: do jedné skupiny tak řadí např. *Lhotu Mnichovou*, *Mnišskou* a *Mniškovu*. Přestože se studie detailně nevěnuje tvoření⁷ přívlaskových adjektiv a vychází ze současného toponymického materiálu, je ojedinělá obsahovým zaměřením a řada dílčích závěrů je pro naše účely velmi důležitá.

Cílem této statě je podat zevrubný rozbor přívlaskových MJ z období 10. – 13. století, zaměřený na specifika jejich záznamu v latinských listinách. Sledujeme podobu substantivní a adjektivní části toponym, jejich utvoření a deklinaci v kontextu odpovídající etapy vývoje češtiny. Prostor věnujeme vybraným jevům provázejícím vývoj jmen tohoto typu do současnosti.

Analyzována jsou MJ, která jsou doložena s přívlaskem v uvedeném období, nikoliv ta, u nichž se přívlask objevuje později. Materiál zahrnuje i jména osad později zaniklých. Rozšiřování jmen o přívlask je obecně až záležitostí doby pozdější, a proto tento typ není v nejstarším období zastoupen velkým počtem dokladů (kolem 40). Doklady jsou získány excerpcí latinských listin všech vydaných svazků edice českého diplomatáře, jehož pátý díl končí rokem 1278 (dále CDB).⁸ Hlavní pozornost spočívá na dokla-

[*] A revised version of Čornejová, Michaela. 2006. "Místní jména z materiálu 11. – 13. století". *Acta onomastica* 47.140-50. Reproduced with permission. [Editor's note]

¹ Článek vznikl v rámci projektu *Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovan-ských kořenů po současný stav)* LC546.

² Grafice nejstarších propriálních dokladů se na antroponymickém materiálu věnovala J. Pleskalová, K počátkům českého pravopisu, *Listy filologické* 122, 1999, č. 3 - 4, s. 167-175, na materiálu toponym M. Čornejová, Ke grafice bohemik 10. – 12. století. In: SPFFBU A 53, 2005, s. 139 – 147. Také publikován v roce 2007 v elektronickém časopise *Linguistica ONLINE* pod touto adresou: <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/cornejova/cor-002.pdf>.

³ I. Lutterer – R. Šrámek, *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004, s. 247.

⁴ I. Lutterer, *Místní jména s přívlaskovým určením*, ZMK 2, 1961, s. 141-159. K dokladu přívlasku neshodného ve starší době např. *Brandýs nad Labem* k r. 1317 *Brandeis ultra Albeam*, srov. A. Profous, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, I, Praha 1947, s. 160; *Ústí nad Labem* k r. 993 (falzum ze 13. století) *Navsty super Albiam* (CDB1, s. 349 – ke ztratce viz odstavec „Doklady toponym“).

⁵ Ojedinělý je doklad MJ *Obce*, dnes část obce *Ochoz u Brna*, k r. 1210 (falzum ze 13. století): *Obec na ochozv* (CDB2, s. 394). V mladších dokladech se specifikace pomocí předložkového pádu už neopakuje a MJ v této podobě ani nepřešlo do úzu.

⁶ I. Lutterer, o. c. v pozn. 4.

⁷ Pod pojmem *tvoření slov* zde chápeme aspekt *tvoření i utvářenosti*. Srov. M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině*, I, *Teorie odvozování slov*, Praha 1962, s. 9.

⁸ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, I (805 – 1197). Ed. G. Friedrich. Pragae 1907; II (1198 – 1230). Ed. G. Friedrich. Pragae 1912; III, 1 (1231 – 1238). Ed. G. Friedrich. Pragae

dech z originálních listin a falz, popř. kopií do 13. století. Mladší falza a kopie nejsou zcela vyloučeny, i když u nich nelze spolehlivě určit, do jaké míry odrážejí mladší písařský úzus nebo opisovačské chyby a informace jimi zprostředkované mohou být zavádějící. S vědomím zmíněných rizik uvádíme tyto doklady pouze ilustrativně a jsou označeny *.

Přívlasková MJ ve vybraných klasifikacích toponym

Pracujeme-li s onymickým materiálem, je na místě uvést, jak se k přívlaskovým MJ staví některé z dosavadních onomastických klasifikací toponym. Vzhledem k tomu, že naším cílem je jazyková analýza, nikoliv onomastická, jsou uvedeny klasifikace pouze výběrově, a sice ty, které zohledňují i kritérium jazykové, resp. slovtvorné.

Přívlasková toponyma vyděloval už F. Miklosich.⁹ Zařazoval je do MJ utvořených kompozit, v jejich rámci do subordinačních kompozit („Determinative Composita“) s prvním členem adjektivním či numerálním (typ 1) nebo s prepozicí (typ 2). První typ zahrnuje jednoslovná toponyma *Novosedly*, *Suchdol* a dvouslovná (adjektivum + substantivum) *Černý Potok*. Do druhé skupiny patří toponyma typu *Předmostí*, *Podhora*; zde už autor nepřihlíží k eventuální sufíxi.

Polský onomastik S. Rospond řadí přívlasková toponyma do třetí skupiny své klasifikace, do kompozit,¹⁰ resp. do skupiny „Sousloví“.¹¹ Pro naše účely je vhodné zmínit typ a) adjektivum + substantivum, např. *Biale brzegi*, a typ e) předložková sousloví,¹² např. *Zagrody za Zakrzowem* nebo doklad z r. 1202 u *Glinian* (*Vglinan*), později *Gliniany*.

V několika svých dílech se třídění toponym věnoval V. Šmilauer. Sémantické dělení toponym v *Soustavě českých MJ*¹³ nezohledňuje, zda je daný lexikální základ obsažen v pozici substantiva nebo atributu. Tak je např. k základu „Kámen“ řazeno MJ *Kámen*, *Kameničná* i *Kamenná Hora*.

1942; III, 2 (1238 – 1240). Ed. G. Friedrich et Z. Kristen. Praeae 1962; IV, 1 (1241 – 1253). Ed. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1965; IV, 2 (1241 – 1253) Indices... Ed. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1965; V, 1 (1253 – 1266). Ed. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1974; V, 2 (1267 – 1278). Ed. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1981; V, 3. Series regestorum. Ed. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1982; V, 4 (1253 – 1278). Prolegomena... Ed. S. Dušková et V. Vašků. Praeae 1993.

⁹ F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg 1927, s. 212.

¹⁰ S. Rospond, *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław 1957.

¹¹ „zestawienia syntaktyczne“ (S. Rospond, o. c. v pozn. 10, s. 47), v německém překladu „syntaktische Zusammensetzungen“ (S. Rospond, *Slawische Namenkunde*. I. Die slawischen Ortsnamen, Heidelberg 1989, s. 127). Překlad „sousloví“ přebíráme od V. Šmilauera (V. Šmilauer, *Úvod do toponomastiky*, Praha 1963, s. 86).

¹² „zestawienia z wyrażeniem przyimkowym“ (S. Rospond, o. c. v pozn. 10, s. 48), v německém překladu „präpositionale Zusammenstellungen“ (S. Rospond, o. c. v pozn. 11, s. 127).

¹³ V. Šmilauer, *Soustava českých místních jmen*, In: A. Profous – J. Svoboda, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, V, Praha 1960, s. 521 – 670.

*Osídlení Čech ve světle MJ*¹⁴ zkoumá vztahy mezi typy MJ a jejich geografickým rozšířením, tj. vývoj a chronologii osídlení pomocí MJ. Přívlasková MJ netvoří v tomto smyslu žádné typy, proto je autor nevyčleňuje jako svébytnou skupinu. S vlastní klasifikací Šmilauer seznamuje v *Úvodu do toponomastiky*¹⁵ a v ní řadí MJ našeho typu pod skupinu 5 „Rozlišování“, č. 53 „Přívlastky (sousloví)“. Člení je na adjektivní (ta dále dle typu adjektiva), substantivní, předložkový pád.

Pro nás zajímavým jevem, tvořením adjektiva z antroponyma a deklinací přívlasku, se zabývá u některých hesel slovník L. Hosáka a R. Šrámk.¹⁶

V klasifikaci E. Eichlera a R. Šrámk¹⁷ spadají přívlasková MJ do skupiny „Víceslovná oikonyma“. Dále se dělí¹⁸ do skupin, z nichž je pro nás relevantní „II. Víceslovná oikonyma s adjektivy“. Autoři se zaměřují na korelační dvojice přívlasků (typ *starý-mladý*) a jejich geografické rozšíření.

Jak bylo uvedeno výše, pro účely této studie byla shromážděna přívlasková MJ, resp. toponyma o struktuře *adjektivum + substantivum*, z období 10. – 13. století.¹⁹ Sledujme nyní způsob záznamu obou toponymických komponentů s přihlédnutím k okolnostem vzniku latinských listin a k jazykovým a historickým reáliím zkoumaného období. Určovaným **substantivem** přívlaskových MJ je vždy apelativum, většinou neodvozené a častěji v singuláru než v plurálu: *sedlo*, *ves*, *hora/hory*, *újezd*, ojediněle deminutivum *hrádek*, *újezdec*. Pro pisatele listin, znalé češtiny i latiny, byla apelativní toponyma průhledná, srozumitelná, a proto je při sestavování latinských listin často překládali. Mnoho českých toponym je dokonce v nejstarší době doloženo výhradně v

¹⁴ V. Šmilauer, *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960.

¹⁵ V. Šmilauer, o. c. v pozn. 11, s. 85 – 88.

¹⁶ L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. I, Praha 1970, II, Praha 1980, např. heslo *Lhota Rapotina*, I, s. 514.

¹⁷ E. Eichler – R. Šrámek, *Strukturtypen der slawischen Ortsnamen/Strukturní typy slovanské oikonymie*, Leipzig 1988. Dělí oikonyma do čtyř základních skupin: (1) Jednoslovná, (2) Víceslovná, (3) Větná (syntaktická), (4) Kontaminace (nepravidelné tvoření).

¹⁸ Spadá sem pět skupin: I. Víceslovná oikonyma s předložkami, II. Víceslovná oikonyma s adjektivy, III. Víceslovná oikonyma se zájmeny, IV. Víceslovná oikonyma s číslovkami, V. Víceslovná oikonyma se substantivy.

¹⁹ Od původu dvoučlenná jsou i některá toponyma s posesivními sufíxy *-ov*, *-ín*, *-’* (← *-jb*). V jejich nejstarších dokladech se s pozůstatky dvoučlennosti nesetkáme, což dokazuje, že toponyma tohoto druhu byla poměrně brzy chápána jako substantiva. Na tomto místě se jimi nezabýváme. Srov. J. Gebauer, *Historická mluvnická jazyka českého*. III. Tvarosloví, 1. Skloňování. 2. vydání. Praha 1960, s. 267. Podobně MJ typu *Kněževes*, *Břežíněves* byla od původu sousloví se samostatnou deklinací obou částí, z nichž první je adjektivum odvozené od vlastního jména nebo názvu osoby. Srov. o tom více V. Šmilauer, o. c. v pozn. 11, s. 96. Tímto typem toponym se zde rovněž nezabýváme.

latinské podobě (*Sancta Corona* k r. 1263 – dnešní *Zlatá Koruna*; *Longa villa* k r. 1256 – dnešní *Dlouhá Ves*). Překládání je jev velmi častý i u jednoslovných toponym tvořených onymizací, resp. toponymizací (*Lapis* k r. 1256 - dnešní *Kámen* u Pelhřimova), a typický především pro listiny pocházející z 13. století. Vedle latinsky zaznamenaných toponym jsou v dokladech hojně zastoupena také německá. V těchto případech jde vždy o souvislost s německým založením osady, často během německé kolonizace ve 13. století (např. k r. 1267 *Bruneswerde* - dnešní *Stará Ves nad Ondřejicí*; k r. 1265 *Walterdorf* - dnešní *Moravská Nová Ves*). Zatímco v případě latinských dokladů jde tedy o jakýsi překlad „ad hoc“ vzniklý při aktu sepisování listiny, německá toponyma existovala i v reálném užívání.

Převážná většina přívlastkových MJ obsahuje v substantivní části frekventovaná apelativa *dól*, *újezd*, *lhota*, *ves*, *hora*. Existence toponym jako **Dól*, **Lhota*, **Ves* nebo **Hora* není z důvodu silného sepětí s apelativní složkou slovní zásoby vhodná. Deapelativní a navíc neodvozená toponyma typu **Ves* zcela nevyhovují potřebě, kterou má vlastní jméno plnit – individualizace a konkretizace objektu.²⁰ Jednou z možností naplnění těchto funkcí je rozšíření apelativa o rozlišující **přívlastek**. V nejstarších dokladech se takto děje zvláště u četných toponym se substantivem *újezd* a *lhota*.²¹

Doklady toponym

V následujících tabulkách je uveden přehled *českých* dokladů toponym ze zkoumaného období. Do dvou skupin je dělíme s ohledem na odvození přívlastkového adjektiva z apelativa nebo propria.

Poznámka k citaci dokladů: sloupec „Doklad“ = netranskribovaný doklad toponyma, doklad označený * pochází z falza nebo kopie z mladší doby; „Přepis“ = transkribovaný doklad;²² „Údaje z CDB“: typ listiny (or. = originál, sp. XIII = falzum z 13. století, c. XIII = kopie ze 13. století; CDB1 = první svazek edice, CDB5/II = pátý svazek edice, druhý díl...; 119*1131 = doklad je na

s. 119 svazku a příslušná listina je z r. 1131); „Lokalizace“ = dnešní název lokality, MČ = místní část; „Literatura“: Rb,²³ HŠ,²⁴ Pf.²⁵

A. Adjektivum deapelativní

Doklad	Přepis	Údaje z CDB	Lokalizace, literatura, poznámky
Studene dole	<i>Stud'en'ě dol'e</i>	or. CDB1 119*1131	<i>Studenec</i> , MČ obce <i>Čelechovice na Hané</i> , okr. <i>Prostějov</i> (HŠ II 511)
*Studendol	<i>Studen dól</i> nebo <i>Studen-dol</i>	c. XIV CDB5/II 391*1274	<i>Studenec</i> , MČ obce <i>Čelechovice na Hané</i> , okr. <i>Prostějov</i> (HŠ II 511)
Suchidol	<i>Suchý dól</i>	or. CDB3 38*1233	<i>Praha-Suchdol</i> (Pf IV 232)
Zuchdol	<i>Suchdol</i>	or. CDB5/I 708*1266	<i>Praha-Suchdol</i> (Pf IV 232)
Zvchodol	<i>Suchodol</i>	or. CDB5/I 223*1257	CDB a Pf řadí k <i>Suchdol</i> , okr. <i>Kutná Hora</i> , HŠ k <i>Suchdol nad Odrou</i> , okr. <i>Nový Jičín</i> (Pf IV 232, HŠ II 518)
Naksacigore	<i>Na kačí gor'ě</i>	sp. XII CDB1 413*1167	<i>Záhradí</i> , MČ <i>Litomyšle</i> , okr. <i>Svitavy</i> (Pf IV 703-704)
Nakhlenwe hore	<i>Na kl'enové hor'ě</i>	or. CDB5/II 118*1268	dn. <i>Hoříčky</i> okr. <i>Český Krumlov</i> (Pf I 699/k r. 1284 doklad <i>Klenov</i>)
Nabelem chlume	<i>Na b'ielém chlum'ě</i>	or. CDB5/II 118*1268	Pf řadí ke <i>Skalné</i> , část obce <i>Mýto</i> , MČ <i>Hořice na Šumavě</i> , okr. <i>Český Krumlov</i> (Pf IV 70)
Natschernerece	<i>Na černé r'ěc'ě</i>	or. CDB5/II 118*1268	<i>Černá v Pošumaví</i> , okr. <i>Český Krumlov</i> (Pf I 321)
Naztaremzedle	<i>Na starém s'edl'e</i>	sp. XIII CDB1 395*1115	<i>Staré Sedlo</i> , okr. <i>Tachov</i> (Pf IV 31 Staré Sedlo 5)

²⁰ O rozdílech mezi apelativy a proprii např. J. Svoboda, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha 1964, s. 9 – 10; R. Šrámek, *Úvod do obecné onomastiky*, Brno 1999, např. s. 11 – 12; na s. 17 Šrámek píše dokonce o „rušivém působení apelativního pojmenování objektů v komunikační funkci propria.“

²¹ V Čechách existuje 121 *Újezdů/Újezdců* a 322 *Lhot* (I. Lutterer, o. c. v pozn. 4, s. 141). Četné studie nalezneme i k chronologickému a geografickému rozvrstvení *Újezdů* a *Lhot*: např. L. Hosák – R. Šrámek, o. c. v pozn. 16, II, s. 519 – 520; Z. Boháč, *Újezdy a Lhoty. Příspěvek k dějinám osídlení středověkých Čech*. *Historická geografie* 12, 1974, s. 3 – 21.

²² Podrobně k rekonstrukci a transkripci nejstarších propriálních bohemik J. Pleskalová, *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, Brno 1998, s. 12 – 16.

²³ F. Roubík, *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách*. Praha 1959.

²⁴ L. Hosák – R. Šrámek, o. c. v pozn. 16.

²⁵ A. Profous, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, I, Praha 1947, II, Praha 1949, III, Praha 1951, IV, Praha 1957 (s J. Svobodou), V, Praha 1960 *Dodatky k dílu A. Profouse* (V. Šmilauer – J. Svoboda).

Starezedlo	<i>Staré sedlo</i>	sp. XIII CDB1 428*1186	<i>Staré Sedlo</i> , okr. Tachov (Pf IV 31 Staré Sedlo 5)
Ztarozedl	<i>Starosedl</i>	or. CDB4 358*1250	<i>Staré Sedlo</i> , okr. Tachov (Pf IV 31 Staré Sedlo 6, Pf V 269 řadí k Staré Sedlo 5)
Nouesedlo	<i>Nové sedlo</i>	c. XIII CDB1 90*1061/85	<i>Nové Sedlo</i> , zaniklé, nelokalizováno (Rb 127)
Ztare Zedlo	<i>Staré sedlo</i>	sp. XIII CDB1 424*1185	<i>Staré Sedlo</i> , MČ Teplé, okr. Karlovy Vary (Pf IV 31 Staré Sedlo 6)
Nowygradek	<i>Nový grádek</i>	or. CDB2 101*1213	Nový Hrádek u nebo v Olomouci (uvádí CDB, HoŠ neuvádí)
*Lhota Dluha	<i>Lhota dlúhá</i>	c. XIV CDB2 31*1203	Pf řadí ke dvěma MJ: <i>Lhotky</i> a <i>Dlouhá Ves</i> , obě u Pelhřimova; Rb uvádí <i>Lhota Dlouhá</i> , zaniklá. Snad dvůr <i>Lhotka</i> mezi Rynárce a Pelhřimovem; později v dokladech <i>Lhota Služátecká</i> (Pf II 523, Pf IV 505, Rb 123)
*Lhota Ocruhla	<i>Lhota okružlá</i>	c. XIV CDB2 31*1203	<i>Lhota okrouhlá</i> , zanikla v okolí Rynárce; snad <i>Dobrá Voda</i> (Pf II 552, Rb 123)
*Wyssokalhotha	<i>Vysoká lhota</i>	sp. IV CDB5/I 544*1263	<i>Vysoké Pole</i> , okr. Zlín (HŠ II 276)
*Gelenerohi	<i>Jel'en'ie rohy</i> ²⁶	sp. IV CDB5/I 435*1261	<i>Jelení rohy</i> , zaniklé u <i>Koryčan</i> , okr. Kroměříž (HŠ nemá)
Kamene moste	<i>Kam'enn'ě most'ě</i>	sp. XII CDB1 378*1088	<i>Kamenný Most</i> , okr. Kladno (Pf III 137)
Camenimost	<i>Kamenný most</i>	or. CDB5/II 363*1273	<i>Kamenný Most</i> , okr. Kladno (Pf III 137)
Kamenna hora	<i>Kamenná hora</i>	sp. XIII CDB1 434*1186	<i>Kamenná Hora</i> , MČ obce Nečtiny, okr. Plzeň-sever (Pf I 682)
Criwawes	<i>Kr'ivá v'es'</i>	or. CDB3 38*1233	<i>Křivá Ves</i> , MČ obce Velké Popovice, okr. Praha-východ (Pf IV 508)

²⁶ V případě přepisu *Jel'enie rohy* jde o tvar duálu.

Ztarawez	<i>Stará v'es'</i>	or. CDB3 30*1233	<i>Nový Dvůr u Dobré Vody</i> (MČ Toužimi, okr. Karlovy Vary) (Pf IV 517)
Dobrawoda	<i>Dobrá voda</i>	or. CDB4 440*1252	<i>Dobrá Voda</i> , okr. Žďár nad Sázavou (HŠ II 730)
Scernogat	<i>Černogat'</i>	or. CDB1 311*1192/93	<i>Černá Hat'</i> , MČ obce Mladotice, okr. Plzeň-sever (Pf I 597)
Scirn Hat	<i>Čr'n hat'</i>	or. CDB4 352*1250	<i>Černá Hat'</i> , MČ obce Mladotice, okr. Plzeň-sever (Pf I 597)
Ostrusen vgez	<i>Ostružen újezd</i>	sp. XIII CDB2 422*cc1227	<i>Ostružno</i> , okr. Jičín (Pf III 301-302)
Vgez	<i>Újezd prašný</i>	sp. XIII CDB1 401*1115	<i>Prašný Újezd</i> , MČ obce Mlečice, okr. Rokycany (Pf IV, 434-35)
Medli ugezdec	<i>Medlý újezd'ec'</i>	or. CDB1 119*1131	<i>Medlov</i> , okr. Olomouc (HŠ II 48)
*Leuigradec	<i>Levý grad'ec'</i>	c. XVIII CDB2 436*1221	<i>Levý Hradec</i> , zaniklé knížecí sídlo u Prahy (Pf I 739)

B. Adjektivum depropiální (denatronymické)

Doklad	Přepis	Údaje z CDB	Lokalizace, literatura, poznámky
Selci dole	<i>Žěl'ci dol'e</i>	or. CDB1 119*1131	<i>Želeč</i> , okr. Prostějov (HŠ II 814)
*Schelchdol	<i>Žěl'č dól</i> nebo <i>Žěl'čdol</i>	c. XV CDB3 160*cc1234	<i>Želeč</i> , okr. Prostějov (HŠ II 814)
Ponebuzlaz	<i>Pon'ěbuz' láz</i>	sp. XIII CDB1 395*1115	snad <i>Láz</i> , MČ obce Kladruhy, okr. Stříbro (Pf II 486)
Kozarini Hloti	<i>Kozar'iny hloty</i> ²⁷	or. CDB5/II 481*1275	<i>Lhota</i> , okr. Přerov (HŠ I 505)
*Weliczyna Lhota	<i>V'el'ičina lhota</i>	c. XVIII CDB4 359*1250	<i>Lhota Veličina</i> , zaniklá u <i>Vážan</i> , okr. Blansko (HŠ I, 519)

²⁷ Substantivum zapsáno s přesmykem hlásek *h* a *l*, jehož příčinou je pobočná slabika na začátku slova.

Gnevin Most	<i>Gn'ěv'in most</i>	or. CDB2 300*1227	<i>Most</i> (Pf III 135-136)
Vcistimira wesci	<i>V Čst'im'ira v'esc'i</i>	sp. XIII CDB2 422*cc1227	zaniklá <i>Ves Ctimírova</i> , splynula s <i>Heřmaní</i> , okr. <i>Písek</i> (Rb 51, Pf I 613-614)
Walse vgezd	<i>Valšě újezd</i>	sp. XIII CDB2 422*cc1227	<i>Valšův Újezd</i> , nelokalizován (Rb 127)
Hotesow ugezd	<i>Chot'ěšov újezd</i>	sp. XIII CDB2 422*cc1227	<i>Chotěšův újezd</i> , zaniklá ves, snad <i>Chotěšov</i> , okr. <i>Litoměřice</i> (Pf nemá, Rb 88)
Conratov vgezd	<i>Konrátův újezd</i>	sp. XIII CDB2 422*cc1227	<i>Konrádův újezd</i> , zaniklá ves (Pf nemá, Rb 34)
Maleulaz	<i>Mal'ěv láz</i>	sp. XIII CDB1 395*1115	<i>Málev Láz</i> zaniklá ves u <i>Boru</i> okr. <i>Tačov</i> (Pf II 486; Rb 76)
Hindrich ugezd	<i>Hindr'ich újezd</i>	sp. XIII CDB2 422*cc.1227	<i>Jindřichův újezd</i> , zaniklá ves, snad <i>Jindřichovice</i> , MČ obce <i>Blatná</i> , okr. <i>Strakonice</i> (Pf nemá, Rb 60)

Z tabulek je zřejmé, že v pozici přívlastku převažují adjektiva deapelativní. Není doložen žádný přívlastek z etnického jména (*český-německý*) a nesetkáme se s přívlastky ze zeměpisných jmen.²⁸ Přívlastky toponym skupiny A tvoří z větší části adjektiva z hlediska češtiny neodvozená (*studený, suchý, černý, dobrý, starý, nový, m/e/dlý, levý, vysoký*), několik slovotvorně motivovaných adjektiv je desubstantivních (*kačí, klenový, jelení, zadní*,²⁹ *kamenný, okružlý, prašný, ostružen*).

²⁸ V Luttererově analýze toponym se základem *Lhota* převažují ve starší době přívlastky z osobních jmen, často odvozeny od jména prvního hospodáře, rychtáře nebo lokátora (o. c. v pozn. 4, s. 155). Zdá se však, že platnost tohoto závěru je omezena jen na některé typy přívlastkových jmen.

²⁹ U slovnědruhového zařazení základu *zad-* panuje v literatuře nejednotnost: jako substantivum jej chápe V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha 1957, s. 580 – 581. D. Šlosar řadí adjektivum *zadní* k deadverbiálním (A. Lamprecht - D. Šlosar - J. Bauer, Historická mluvnice češtiny, Praha 1986, s. 315), Z. Rusínová uvádí *nazad* u deadverbiálních adverbii, ačkoli „*zad není předložka ani adverbium*“ (Z. Rusínová, Tvoření staročeských adverbii, Brno 1984, s. 111 – 112).

Adjektiva skupiny B jsou tvořena od osobních jmen (OJ), jde tedy o relační adjektiva individuálně posesivní. V následujícím popisu se zaměříme na jejich tvoření, které je odlišné od stavu v současné češtině.³⁰ Kromě dokladů *V Čst'im'ira v'esc'i* a *Valšě újezd*, v nichž je posesivita vyjádřena genitivem antroponyma, *Hindr'ich újezd*, kde posesivita vyjádřena není, se při tvoření adjektiv uvedeného typu uplatňují tři sufixy zděděné z praslovanštiny: *-óv/-év* (← *-ovъ/-evъ*), *-in* (← *-inъ*) a původní *-jb*, které má po pračeských hláskových změnách podobu změkčení *-'*. Sufixem *-'* (← *-jb*) jsou utvořena adjektiva *Žěl'eč* (z OJ *Žělek* „Želkův“) a *Pon'ěbuz'* (z OJ *Pon'ěbud* „Poněbudův“), sufixem *-in* adjektiva *Kozar'in*, *V'el'ičin*, *Gn'ěv'in* („Kožařův, Velikův, Hněvův“) a sufixem *-óv/-év* *Chot'ěšov*, *Konrátův*, resp. *Mal'ěv*. Na rozdíl od nové češtiny, v níž není tvoření sufixem *-'* (← *-jb*) živé a individuálně posesivní adjektiva se tvoří podle rodu substantiva, byla ve staré češtině pro výběr sufixu důležitá kmenová příslušnost substantiva. Ve všech uvedených případech jde o maskulina: OJ *Chotěš* a *Mal'* jo-kmenová, *Konrát*, *Pon'ěbud* a *Žělek* o-kmenová, *V'el'ika* a *Gn'ěva* a-kmenová, OJ *Kozar'* mělo zřejmě tvary konsonantické i jo-kmenové.

Na rovině morfologické lze sledovat konkurenci jmenné a složené deklinace adjektiv. Ve zkoumaném období zachovávají deapelaťivní adjektiva ve větší míře než v současné češtině zbytky původní jmenné deklinace.³¹ Lze je sledovat zvláště na tvarech nepřímých pádů: *Stud'en'ě dol'e*, *Kam'enn'ě most'ě*, *Žěl'či dol'e* (tvary bezpředložkového lokálu), ale i na tvarech nominativu: *Ostružen újezd*.

Vývoj toponym

U několika dokladů první skupiny se setkáváme s toponymy struktury *prepozice + adjektivum + substantivum* (*Na starém s'edl'e*, *Na černé r'ěc'ě*, *Na b'ielém chlum'ě*). V současné oikonymii jde o typ neužívaný,³² ale vyskytuje se hojně mezi pomístními jmény, anoikonymy.³³ Zmíněný jev souvisí s charakterem zápisu toponym v nejstarší době, kdy písař v kontextu latinské věty zachytil jméno v nejčastěji užívané pádové formě, lokálové nebo řidčeji genitivní, a ta v daný moment nahrazovala tvar nominativu,

³⁰ A. Lamprecht - D. Šlosar - J. Bauer, o. c. v pozn. 29, s. 296 – 298.

³¹ A. Lamprecht - D. Šlosar - J. Bauer, o. c. v pozn. 29, s. 172 – 178; M. Komárek, Nástin morfologického vývoje českého jazyka. Praha 1981, s. 86 – 88; V. Vážný, Historická mluvnice česká, II Tvarosloví, 1. část Skloňování, Praha 1964, s. 96n.

³² E. Eichler – R. Šrámek, o. c. v pozn. 17, jej mezi současnými oikonymy s prepozicemi vůbec neuvádějí.

³³ V. Šmilauer (o. c. v pozn. 11, s. 72) v rámci typů s předložkou na prvním místě v syntagmatu uvádí typ *prepozice + substantivum* (*U Kaple*) a *prepozice + adjektivum* (*Na dlouhé*), přičemž konstatuje, že oba jsou typické především pro anoikonyma.

tj. oficiální název lokality.³⁴ Pro ilustraci uvedme netranskribovaný zápis několika toponym v listině z r. 1268: „...*Naklenwe hore, Vmladone, Naochruhle, Vyanka, Nabelem chlume, Vdirka, Vmica, Nemochrich, Vhlímí, Natschernerece, Nabliznerich et nahirzowe villarum*...“ (CDB5/II, s. 118), v němž je součástí všech toponym lokálová předložka *na* nebo *v*, resp. genitivní *u*, zapsáno grafěmem *v*. O tom, že podoba nepřímého pádu byla nestálá a nefungovala dlouhodobě jako oficiální jméno obce, svědčí časté paralelní doklady toponym bez předložky: *Na starém s'edl'e* – *Staré sedlo*. V některých případech může být předložkový pád signálem neustálenosti místního jména a blíží se tak typologicky k jménu pomístnímu (např. *Na černé r'ěc'ě* – dn. *Černá*). Hranici mezi oběma uvedenými možnostmi lze odlišit kvůli nedostatečným znalostem reálií velmi obtížně.

Ústup předložkových pádů provází vývoj oikonym od rané doby a v cizojazyčných dokumentech se začalo brzy užívat nominativu. Vedle odstraňování předložky a konstituování toponym typu *Staré sedlo* ← *Na starém s'edl'e* je tento postup spojen se vznikem toponym typu *Na kl'enové hor'ě* → *Klenov* (podobně *Medlý újezd'ec'* → *Medlov*). Oba procesy spojuje snaha o ekonomii ve vyjádření, realizovaná vytvořením kratšího jména.³⁵ Tendenci k univerbizaci lze pozorovat u mnoha přívlastkových MJ a v praxi se tak děje různými způsoby. Kompozici představuje změna typu *Suchý dól* → (*Suchodol*) → *Suchdol*, typ *Studenec* ← *Studen dól* vzniká vypuštěním substantiva a odvozením od adjektiva sufixem (topoformantem).³⁶ MJ *Želeč* se vyvíjelo z původního *Žěl'ec dól* přes kompozitum (spřežku) *Žěl'čdol* a novou podobou toponyma se stává po vynechání apelativa adjektivní část se jmennou deklinací (*do Žěl'ča dola*, v *Žěl'ču dolu*...).³⁷ Z MJ typu *Chot'ěšov újezd* vzniká po odstranění substantiva a přehodnocení původního posesivního adjektiva v substantivum jednoslovný název s deklinací plně jmennou. (Je tedy oprávněná Roubíková domněnka, že doklad se vztahuje k dnešnímu MJ *Chotěšov*.) Uvedený vývoj ukazuje, že identifikující část toponyma zůstává jakožto toponymicky relevantní, zatímco část pojmenovávající je odstraňována.

Závěr

Záměrem našeho rozboru bylo představit oikonymický typ přívlastkových místních jmen jako jazykový materiál, na němž lze demonstrovat typické vlastnosti češtiny v nejstarším vývojovém období. V morfologickém plánu jsme se zaměřili na jmenné tvary přívlastkových adjektiv, v slovtvorbě především na tvoření individuálně posesivních adjektiv podle kmenové příslušnosti základového *propria*. Při sledování vývoje toponym jsme poukázali na ústup předložkových pádů a na tendenci k vytváření jednoslovných názvů, univerbizaci. Doklady českých toponym v latinském kontextu umožnily vhléd do způsobu jejich záznamu, při němž se písaři listin často uchýlovali k překládání deapelativních substantiv do latiny.

³⁴ K zápisu toponym v listinách srov. také V. Šmilauer, o. c. v pozn. 11, s. 102; o funkci nepřímých pádů v roli nominativu např. M. Čornejová, *Tschechische Bewohnernamen auf -any im 11. – 13. Jahrhundert*, *Österreichische Namenforschung* 34, 2006, str. 27-40.

³⁵ V. Šmilauer (o. c. v pozn. 11, s. 92) uvádí i další postup, a sice vytváření složenin: *U hlíny* → *Záhlíní*.

³⁶ Zde můžeme poukázat na jev z mluveného jazyka, který se vyrovnává s víceslovnými místními jmény vytvořením složenin typu *Valašské Meziříčí* → *Valmez*, *Havlíčkův Brod* → *Havlbrod*, *Jindřichův Hradec* → *Jindrhradec*. Srov. také např. I. Lutterer – R. Šrámek, o. c. v pozn. 3, s. 191, kteří u hesla *Odolena Voda* uvádí lidovou podobu jména *Vodolka*, tj. jednoslovnou variantu s topoformantem. Podobně *Ves Zdislavova* → *Zdislavov*. L. Hosák – R. Šrámek, o. c. v pozn. 16, II, s. 690.

³⁷ L. Hosák – R. Šrámek, o. c. v pozn. 16, II, s. 814.

Linguistica ONLINE. Added: March, 30th 2007.
<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/cornejova/cor-002.pdf>
 ISSN 1801-5336

Ke grafice bohemik X.-XII. století^[*]

Michaela Čornejová

K nejstarším jazykovým památkám češtiny se vedle glos a přípsků řadí bohemika, tj. jednotlivá česká slova zapsaná v cizojazyčných textech, nejčastěji latinských listinách z 10. - 13. století. Protože do poloviny 13. století nemáme dochovány souvislé české texty, představují bohemika jazykový materiál, který poskytuje jedinečné informace o podobě češtiny v nejstarším období jejího vývoje (k pojmu Havránek, 1936, s. 21, Cuřín, 1985, s. 18-19, Pleskalová, 1999, s. 167). Na význam bohemik pro zkoumání české grafiky upozorňuje např. B. Havránek: „*bohemika (...) ukazují, jak se poznenáhlu připravoval grafický úzus český*“ (Havránek, 1936, s. 21). Pro grafický úzus prvních českých slov se užívá termínu *jednoduchý (primitivní) pravopis* a jeho typickým rysem je grafická mnohoznačnost vyplývající z nepoměru mezi počtem latinských grafémů a českých fonémů. Snahu o odstranění nejednoznačného záznamu představují kombinace nejčastěji dvou písmen pro vyjádření hlásek v latinské abecedě neexistujících, tzv. spřežky. Podoba a obligátnost jejich výskytu nebyly až do 13. století ustáleny a teprve ve 14. století se setkáváme s vyspělými grafickými systémy spřežkového pravopisu (Křístek, 1979, Lutterer, 1969, Pleskalová, 1998, s. 12-13).

První doklady spřežek jsou zprostředkovány nejstaršími záznamy českých propriálních bohemik, a sice antroponym a toponym. Právě analýze grafiky nejstarších dokladů českých místních jmen (dále MJ, toponym) se věnuje tato studie. Těžištěm výzkumu je způsob zápisu sykavek, neboť ten byl nejvíce rozkolísaný. Zajímavé závěry nabízí porovnání grafiky originálních listin a falz, resp. kopií. Pozornost bude věnována též grafické podobě slabikotvorných likvid *r* a *l*, kvalitě, pozici a vůbec přítomnosti jejich průvodního vokálu. Uvedené závěry doplní a upřesní dosavadní výzkum grafiky propriálních bohemik.

Materiálovým východiskem jsou toponymická (resp. oikonymická) bohemika v listinách z edice *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále CDB) z

období 10. – 12. století, tedy z prvního svazku edice dovedeného do r. 1198. Pozornost je zaměřena pouze na listiny, které editor G. Friedrich označuje jako originály, popř. falza nebo kopie z 12. století. Chronologicky patří sice do zkoumaného období i několik listin ze začátku svazku druhého, jde však vesměs o mladší falza z 13. a 14. stol. Tyto exempláře do výběru zahrnuty nejsou, neboť nelze spolehlivě určit, do jaké míry odrážejí mladší písařský úzus nebo chyby opisovače (Blok, 1990, s. 254). Výše uvedená kritéria splňuje přes padesát listin obsahujících necelých 900 toponymických bohemik, přičemž téměř všechny spadají do 12. století. Pro 11. století je k dispozici pouze jediný listinný originál (Listina litoměřické kapituly), z něhož je vyexcerpováno přes dvacet dokladů. Materiálově bohatší jsou falza vyhotovená v době mladší, než do které jsou kladena. Jejich účelem bylo detailní písemné zachycení majetků, jichž příslušná instituce – většinou klášter – nabyla dříve, a to zcela legálním způsobem.

Vývoji českého pravopisu se věnoval J. Gebauer ve svém zevrubném díle *Příspěvy k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské* z r. 1871. Pro nejstarší období vývoje češtiny vychází mimo jiné z propriálního materiálu edice *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, již začal vydávat K. J. Erben. Ve své *Historické mluvnici jazyka českého* (1894) Gebauer upozorňuje na nespolehlivost edice a nelze se proto divit jeho nedůvěře k bohemikálnímu materiálu Regest. Teprve mladší edice českého diplomatáře (viz seznam literatury) je díky pečlivé heuristické práci editorů spolehlivým zdrojem materiálu a v pozdějších diachronních jazykovědných pracích jsou už bohemika citována ve větší míře (Lamprecht, 1986, Komárek, 1958, ostatní slovanské jazyky viz Rospond, 1989, s. 135-136). Na slovenském materiálu se grafice nejstarších proprií věnuje J. Stanislav, ovšem pro 11. a 12. stol. má k dispozici pouze malý počet listin (Stanislav, 1967, s. 77-80).

Zajímavé závěry o grafice slovanských proprií v cizojazyčných textech vyslovili také E. Eichler a K. Hengst na materiálu starých lužickosrbských toponym jazykově a národnostně smíšeného území dnešního Německa. Propria zde byla hláskově substituována do němčiny, avšak mnohá z nich zachovávají původní slovanské znění a vykazují velké množství různých kombinací liter pro záznam sykavek (Eichler, 1992, s. 419-420). Podobná situace jazykově a národnostně smíšeného území se nabízí také např. v jižním Rakousku (Korutany), kde se můžeme rovněž setkat s mnoha oikonymy slovanského původu. Jejich nejstarší záznamy svědčí již o silném vlivu němčiny (Kranzmayer, 1956).

S grafickou analýzou úzce souvisí problematika rekonstrukce nejstarších proprií. Při formální rekonstrukci je zohledněn stav hláskosloví nejstaršího období vývoje češtiny, jak jej nastínil A. Lamprecht (1986), popř. M. Komárek (1958, 1982), a na antroponymickém materiálu aplikovala J. Pleskalová (1995, 1998).

[*] Previously published as Čornejová, Michaela. 2005. "Ke grafice bohemik X.-XII. století". *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 53.137-45. Reproduced with permission. [Editor's note]

Lexikálně-sémantická rekonstrukce je v některých dokladech problematická, zvláště není-li možné opřít se o soustavný popis slovo tvorby nejstarších českých toponym. Cennou pomůcku představují především materiálově bohatá lexikografická díla A. Profouse (1947-1957) a L. Hosáka – R. Šrámk (1970-1980), obecné principy tvoření MJ postihuje Šmilauerova *Soustava českých místních jmen* (1960) a teoretické pojednání sestavené pro potřeby slovanského onomastického atlasu (Eichler–Šrámek, 1988). Z pera J. Pleskalové (1998) pochází souhrnný popis slovo tvorby nejstarších českých antroponym. Tvoření toponym vykazuje některé specifické rysy např. v repertoáru toponymických sufixů (topoformantů), který je na rozdíl od antroponymických méně obsáhlý a slovo tvorná struktura oikonym je ve většině případů dobře zřetelná. Téměř ve všech případech se můžeme opřít o současnou podobu místních jmen, zatímco pokračování ve funkci novočeských osobních jmen nachází jen nemnoho staročeských antroponym.

Ve studii jsou východiskem tvary MJ získané excerpcí vybraných listin, jež se v některých případech liší od dnešní oficiální podoby toponym: např. dnešní MJ *Přestavky* je k r. 1131 zapsáno jako *Pr'ěstavl'čic'ich* (nominativ *Pr'ěstavl'čic'i*). Ve vývoji MJ docházelo k četným změnám vlivem pravidelného hláskového vývoje nebo analogie, např. ke změně slovo tvorného typu nebo přejmenování. Editoři CDB se nezabývají rekonstrukcí ani vysvětlením odlišností oproti mladším podobám MJ. Toponyma v listinách pouze lokalizují, tzn. ztotožní uvedený doklad s obcí či městem, které mu odpovídá v dnešních realitách. Při uvádění údajů o identifikaci MJ vycházím z poznámek v edici CDB a z uvedených lexikografických děl, ponechávám stranou úvahy o případných jazykových změnách v mladším období. Vyloučena jsou bohemika, která nelze spolehlivě rekonstruovat.

Poznámka k citaci dokladů z pramenů: všechny toponymické doklady jsou citovány z prvního svazku CDB. Údaj v závorce se vztahuje k pravosti listiny (or. = originál, c.XII = kopie z 12. století, sp.XII = falzum z 12. století). Následuje číslo stránky v edici a rok vyhotovení listiny, popř. rok, do kterého se listina hlásí. Je připojeno i číslo listiny. Kurzívou je zachycen přepis a v závorce je uvedena dnešní lokalizace (dle editora CDB nebo dle Profouse, resp. Hosáka–Šrámk). U některých dokladů není jisté, ke kterému dnešnímu MJ se vztahují. Tyto případy jsou označeny otazníkem (?).

Zápis slabikotvorných likvid *r* a *l*

Hlásky *r* a *l* se až do 14. stol. vyslovovaly s průvodním (těž svarabhaktickým) vokálem, o jehož přítomnosti svědčí i grafika nejstarších bohemik. Kvalita a pozice vokálu zvláště v nejstarší době je rozmanitá: objevují se grafémy *i*, *y*, *u*, méně *e*, a sice

v pozici před likvidou i za ní. V některých případech vokál chybí (Komárek, 1982, s. 42, Lamprecht, 1986, s. 76).

Grafické podobě likvid a průvodního vokálu se na propriálnímu materiálu věnuje v již zmiňované monografii o pravopisu J. Gebauer. F. Bergmann (1921, s. 285-286) uvádí ve své studii doklady z prvních dvou svazků CDB – pouze ty měl ve své době k dispozici, zaměřuje se ale pouze na konsonantickou skupinu *črt/žrt* a pomíjí pozici likvidy v jiném hláskovém okolí. Vybrané příklady obsahuje monografie M. Komárka (1982, s. 42) a některá deaplativní toponyma Hlásko-sloví A. Lamprechta (1986, s. 76).

Tabulky podávají kompletní přehled dokladů oikonym obsahujících *r* a *l*, přičemž jsou řazeny podle kvality průvodního vokálu a jeho postavení před, resp. za likvidou. Nutno poznamenat, že pozornost je věnována pouze slabikotvorným likvidám zděděným z praslovanštiny, nikoli sekundárně vzniklým likvidám slabičným (v tzv. „pobočných slabkách“, k jejichž výstižné definici Komárek, 1982, s. 35).

<i>r</i> sonans			
<i>-i-</i>	<i>-ri-</i> (<i>-rri-</i>)	<i>-er-</i>	<i>-re-</i>
<i>-ir-</i> (<i>-oir-</i>)	<i>-ri-</i> (<i>-rri-</i>)	<i>-er-</i>	<i>-re-</i>
<i>Dirsoucih</i> (or.)	<i>Drinouice</i> (sp. XII)	<i>Dernoucih</i> (or.)	<i>Brenne</i> (sp. XII)
118*1131; č.115	362*1046; č.382	119*1131; č.115	370*1073; č.386
<i>Držov'ic'ich</i>	<i>Drnov'ic'e</i>	<i>Drnov'ic'ich</i>	<i>Břn'ě</i>
(dn. Držovice)	(dn. Drnholec)	(dn. Drnovice)	(dn. Brno)
<i>Thirnow</i> (or.)	<i>Hribovici</i> (or.)	<i>Pouerl</i> (or.)	<i>Prenee</i> (or.)
326*1197; č.358	217*1169; č.246	282*1186; č.310	56*1057; č.55
<i>Trnov</i>	<i>Hřbov'ic'i</i>	<i>Povrl</i>	<i>Břné</i>
(dn. Trnová)	(dn. Hřbovice)	(dn. Povrly)	(dn. Brná)
<i>Wirbsaz</i> (c. XII)	<i>Scriben</i> (or.)	<i>Smerscih</i> (or.)	<i>Vsobren</i> (or.)
113*1130; č.111	255*1174/78; č.289	119*1131; č.115	195*1160; č.208
<i>Vrbčas</i>	<i>Skrb'eň</i>	<i>Smřžic'ich</i>	<i>Usobřn/Úsobřn</i>
(dn. Vrbčany?)	(dn. Skrbeň)	(dn. Smržice)	(dn. Úsobrno)
<i>Wirbcz/Wirbsaz</i>	<i>Sobegribeh</i> (or.)	<i>Tersaleh</i> (or.)	
(sp. XII)	122*1131; č.115	120*1131; č.115	
376*1088; č.387	<i>Sob'ěgrb'iech</i>	<i>Tršal'ech</i>	
<i>Vrbčas</i>	(dn. Soběhrby)	(dn. Tršaly)	
(dn. Vrbčany)			
<i>Wirseuic/ Wirseuic</i>	<i>Scrisin</i> (c. XII)	<i>Uelperdeh</i> (or.)	
(c. XII)	105*1100/07; č.100	118*1131; č.115	
113*1130; č.111	<i>Skršin</i>	<i>V'el'prđ'iech</i>	

<i>Vr̥šev'ic'ich/Vr̥šev'ic'</i> (dn. Vršovice)	(dn. Skršín)	(dn. Velprdy)
Woirzan (or.) 295*1189; č.322	Trinouaz (sp.XII) 384*1088; č.387	Zerbcih (or.) 121*1131; č.115
<i>Vr̥čan</i> (dn. Vrčany)	<i>Tr̥novas</i> (dn. Trnovany)	<i>Sr̥bc'ich</i> (dn. Srbce)
	Trinowa (or.) 267*1180/82; č.296	
	<i>Tr̥nová</i> (dn. Trnová)	
	Zamrisc (or.) 121*1131; č.115	
	<i>Zám̥rsk</i> (dn. Zámrsky)	
	Velprideh (sp.XII) 360*1046; č.382	
	<i>V'el'p̥rd'iech</i> (dn. Velprdy)	
	Velpridech (or.) 118*1131; č.115	
	<i>V'el'p̥rd'iech</i> (dn. Velprdy)	
	Pourrili (or.) 293*1188; č.320	
	<i>Pov̥rl'i</i> (dn. Povrly)	

V jednom případě se objevuje v pozici průvodního vokálu *u*: **Purschitz** (or.) 76*1184/85, č.305 *P̥r̥čic'* (dn. Prčice). Doklady s likvidou bez průvodního vokálu:

Zoprche (sp.XII) 369*1073; č.305 *Sop̥r̥če* (dn. Sopřč)
Brnen (sp.XII) 361*1046; č.382, **Brnen** 239*1174; č.270 *B̥r̥nen* (dn. Brno)
Trinouaz (sp.XII) 384*1088; č.387 *Tr̥novas* (dn. Trnovany)
Wrsovicih, Wrsouicih (sp.XII) 377*1088; č.387 *Vr̥šov'ic'ich* (dn. Vršovice)
Wrscan (or.) 307*1192; č.336 *Vr̥čan* (dn. Vrčany)
Uzobrno (sp.XII) 370*1073; č.386 *Usobr̥no/Úsobr̥no* (dn. Úsobrno).

Doklady s hláskovou skupinou *č̥r̥/ž̥r̥* + konsonant:

Cerninoue (or.) 123*1131; č.115 *Čern'inov'ě* (dn. Černín)

Cernožic (c.XII) 331*s.XII; č.364 *Černožic'ich* (dn. Černožice)
Cerncine (or.) 121*1131; č.115 *Černčín'ě* (dn. Čerčín)
Cernovic (or.) 252*1178; č.287 *Černov'ic'* (dn. Černovice)
Cernicouicih (or.) 123*1131; č.115 *Čern'ikov'ic'ich* (dn. Černíkovice)
Scernogat (or.) 311*1192/93; č.344 *Černogat'* (dn. Černá huť)
Crenuc (c.XII) 105*1100/07; č.100 *Č̥r̥nuc'* (dn. Černuc, resp. Černouček)
Desecrpi (or.) 59*1057; č.55 *D'iežč̥r̥p'i* (dn. Jíštěrpy).

l̥ sonans

V případě *l̥* je nutno rozlišovat jeho pozici po retnici (měkké *l̥*) a po jiných konsonantech, kde původní měkké *l̥* sekundárně ztvrdlo a vyvíjelo se dále společně s původním tvrdým *l̥*. Jeho střídnicí v nové češtině je slabika *lu* (Lamprecht, 1986, s. 76, Komárek, 1958, s. 49).

měkké po retnicích

Pilzni (c.XII) 113*1130; č.111
Pl̥'zn'i (dn. Plzeň)
Pilzen (or.) 246*1177; č.280
Pl̥'z'eň
Pilzen (or.) 282*1186; č.310
Pl̥'z'eň
Plizen (or.) 244*1175; č.278
Pl̥'z'eň
Plizen (or.) 247*1177; č.280
Pl̥'z'eň
Plyzen (or.) 247*1177; č.280
Pl̥'z'eň
Pelzen (or.) 282*1186; č.310
Pl̥'z'eň
Pelzenne (or.) 196*1160; č.208
Pl̥'z'en'ě

Wilcecow/Wilzecow (or.) 265*1180/82;
č.296

Vl̥'čekov (dn. Vlkýš?)

Wlikoua (sp.XII) 60*1046; č.382

Vl̥'kova (dn. Vlkava)

Prestauealcic (or.) 123*1131; č.115

Pr'ěstavl̥'ic'ich (dn. Přestavlky)

tvrdé a ztvrdlé

Chulmisac (or.) 252*1178; č.287
Ch̥lm-? (dn. Chlumeček?)
Pacetulcech (or.) 120*1131; č.115
Pacet̥lc'iech (dn. Pacetluky)
Dilgonici (or.) 120*1131; č.115
D̥lgon'ic'i (dn. Dluhonice)
Na telmacoue (or.) 120*1131; č.115
Na T̥l̥mačov'ě (dn. Tlumačov)

Ve dvou případech se objevuje *ſ* bez průvodního vokálu: **Hlmecs** (or.) 55*1057; č.55 *Chſm'ec'* (dn. Chlumec), **Naklku** (sp.XII) 377*1088; č.387 *Na kſku* (dn. Kluk).

Shrnutí

Z uvedených příkladů je zřejmé, že grafika sonant ve zkoumaném období není jednotná. Různé možnosti zápisu odrážejí doklady MJ *Plzeň*, kdy se průvodní vokály různé kvality a pozice objevují i v jedné listině, tudíž u jedné písařské ruky. Lze konstatovat, že převažuje záznam obou likvid s průvodním vokálem. U *r* sonans je nejčastěji užito grafému *i* v pozici za likvidou. V jednom případě je slabikotvorná likvida kromě průvodního vokálu zdůrazněna zdvojením litery: *Pourrili* (dn. Povrly). Grafém *o* v dokladu *Woirzan* (dn. Vrchany) pravděpodobně taktéž představuje – spolu s *i* – opěrný vokál (Gebauer, 1871, s. 18). V dokladech s hláskovou skupinou *čr* + *konsonant* je zřetelná tendence k ustálení *čer* + *konsonant* už v první polovině 12. století, o čemž svědčí několik příkladů z listiny č. 115 k r. 1131. Až na jednu výjimku se jedná o toponyma odvozená od základu *črn-* „černý“, což vede k úvaze, že při zápisu mohla hrát určitou roli analogie. V bohemikách s *l* sonans rovněž převažuje vokál *i*. Pouhé čtyři doklady toponym s *ſ* svědčí o nejednotnosti úzu a žádný z nich neobsahuje střídnicí *lu*, jejíž ustálení za *ſ* bývá datováno ke konci 13. století.

Variabilní zápis *r* a *l* sonans přetrvával i během 13. století a teprve v úzu staršího spřežkového pravopisu z počátku 14. století se objevuje pravidelnější podoba průvodního vokálu u likvid *yr*, *yl*.

Počátky spřežek u sykavek

Ke kombinování dvou (a více) grafémů vedla písaře snaha o co nejpřesnější zachycení podoby slova. Spřežky pro zápis hlásek neexistujících v latině se objevují nejdříve u propriálních bohemik, přičemž pro četnost jejich užívání jsou rozhodující různé faktory. Mezi nejdůležitější patří potřeba spolehlivé identifikace objektu či osoby a tedy nutnost co nejpřesnějšího zápisu. Určující byla též míra písařovy znalosti daného jazyka (Pleskalová, 1999, s. 171). První spřežky zachycují většinou tupé sykavky *č* a *š*, v jejichž označování panovala v jednoduchém pravopisu největší nejednotnost. Následující tabulky obsahují údaje o nejčastěji užívaných grafémech a spřežkách pro sykavky:

Hláška	Grafém	Příklady
<i>c</i>	<i>c ; z</i>	<i>Lagoucih; Tinez</i>
<i>č</i>	<i>c</i>	<i>Glubocaz</i>
<i>s</i>	<i>z ; s</i>	<i>Ozicih; Kostelec</i>
<i>š</i>	<i>s ; z</i>	<i>Olesnice; Ozcicih</i>
<i>z</i>	<i>z ; s</i>	<i>Roztok; Rostoki</i>
<i>ž</i>	<i>s ; z</i>	<i>Sitinicih; Zatec</i>

Hláška	Nejčastější spřežka	Příklady
<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>Repcicsi</i>
<i>č</i>	<i>ch; cs</i>	<i>Liubichas; Wirbesaz</i>
<i>s</i>	<i>ss</i>	<i>Zassadee</i>
<i>š</i>	<i>ss</i>	<i>Mocossin</i>

Při zápisu sykavek se užívalo už od 11. století také grafému *ſ* (tzv. dlouhé *s*). Edice CDB jej neodlišuje od litery *s*, a proto na tomto místě není možno vyslovit závěry o výskytu obou grafémů v bohemikách.

Uvedený stav odpovídá způsobu zápisu antroponym z téže doby (Pleskalová, 1999, s. 170). I pro ně platí, že ve 12. století převažuje úzus jednoduchých grafémů pro sykavky a spřežky představují pouze alternativní způsob záznamu. Například hláška *c* je zachycena spřežkou *cs* a grafémem *c* v poměru 1:25, hláška *š* potom *ss:s* v poměru 1:7. Poměr 1:2,5 pro *ch/cs:c* zaznamenávající hlášku *č* svědčí o skutečnosti, že se pro ni spřežek užívalo nejčastěji. Grafika hlásky *č* vykazuje také největší počet různých kombinací liter: vedle nejčastějšího *ch* a *cs* se setkáme také s *tz*, *sc*, *cz*, *sch*, *szh*, *sh*, *th*, *cc*. Digraf *ch* může kromě *č* vyjadřovat také hlášku *ch*, v této funkci však převažuje grafém *h*. Pro hlásky *z* a *ž* se v materiálu do 12. století žádné spřežky neobjevují a jejich grafika je velmi pravidelná. Pro *z* se užívá převážně grafém *z* a pro *ž* výhradně *s*, což je způsob shodný s pozdějším starším spřežkovým pravopisem. Ten v zásadě pro sykavky zavedl dosud známé spřežky, kromě *chz* pro hlášku *č*, která se v našem materiálu nevyskytuje a nesetkáme se s ní ani v antroponech z období 11. – 13. století (Pleskalová, 1999, s. 170).

V listinách obsahujících větší množství bohemik lze vysledovat pravidelnost v zápisu hlásky *c* v některých pozicích. Téměř výlučně je do 12. století zachycena grafémem *c* v sufixech *-ici*, *-ice*, *-ec*: *Blagoticih* (dn. Blahotice), *Chaikovici* (dn. Čejkovice), *Gromnice*, *Bukouec*, *Camenci*, *Sedlec*, *Tinec*. Podobně hláška *s* v koncovce lokálu plurálu *-as* je v převážné většině dokladů vyjádřena grafémem *z*: *Bucouaz*, *Grusouaz*, *Oplocaz* (dn. Opločany), *Trinouaz* (dn. Trnovany). Topoformanty s konsonantem *c* patří v české onymii k nejrozšířenějším a lokálová koncovka *-as* obyvatelských místních jmen na *-any* v zápisech těchto toponym do 12. století převažuje (méně rozšířené jsou *-an*, *-ani*, *-ane*). Je zřejmé, že písaři reflektují oikonyma se stejným topoformantem, resp. s totožnou pádovou koncovkou, a tato skutečnost se projevuje i v jejich grafickém ztvárnění.

První spřežky v zápisech bohemik jsou doloženy už v 11. století. Písař v úvodu zmíněné zakládací listiny litoměřické kapituly k r. 1057 (č. 55 verze A) zaznamenával

pomocí spřežky *cs* hlásku *c*, v jednom případě ji užil pro *č*. Až do poloviny 70. let následujícího století však v žádné originální listině nenalezneme více než jednu spřežku pro sykavku. Teprve od této doby je jejich výskyt hojnější a doklady vykazují značnou pestrost v kombinaci liter. Obecně platný grafický úzus však neexistoval a praxe jednotlivých skriptorií se lišila. Spřežky byly užívány nesystematicky, jejich podoba nebyla ustálena a výsledná grafika bohemik podléhala libovůli písaře. Ještě koncem 12. století se v listinách např. setkáme s jednoduchým grafémem pro *č*, i když je v této době už běžně značeno spřežkou.

Listinný materiál z období do 12. století sestává v převážné většině z originálních listin. Falz a kopii je pouze devět, mají ale oproti originálům jednu nespornou výhodu: zachycují totiž více MJ a umožňují tak dobře sledovat jejich grafiku. Ta je ve falzech a kopiích obecně daleko pravidelnější než v originálech. Zatímco ojedinělé pokusy spráhování liter typu *tz*, *sc*, *cz*, *sch*, *szh*, *sh* pro *č* se objevují výhradně v originálních listinách, ve falzech a kopiích nenalezneme pro hlásky *c*, *č* jiné spřežky než *cs* a *ch*. Obě sykavky bývají graficky rozlišeny a zřídka dochází k víceznačnosti spřežek: např. listina č. 111 k r. 1130 (c.12) důsledně užívá pro *č* spřežku *cs* a pro *c* grafém *c*, listina č. 386 k r. 1073 (sp. 12) pro *č* spřežku *ch* a pro *c* grafém *c* v devíti z deseti příkladů. Opisovači a vyhotovovatelé falz měli k dispozici starší záznamy či starší pravé listiny, z nichž názvy vsí interpolovali. Nebyly však zřejmě pouze mechanicky přepisovány, nýbrž do jisté míry přizpůsobeny novějšímu grafickému úzu.

Závěr

Je přínosné a zajímavé sledovat grafiku nejstarších toponymických bohemik nejen na pozadí časové osy, ale také ve vztahu k úzu písařů. Na praxi skriptoria a písaře záviselo, zda jsou bohemika zapsána pouze jednoduchými grafémy, nebo je-li v nich užito spřežek. První kombinace liter pro sykavky se v našem materiálu objevují už v polovině 11. století, avšak jejich podoba nebyla ještě během 12. století ustálena. Nejčastěji se spřežkami zaznamenávala hlásky *č* (*ch*, *cs*), výlučně jednoduchým grafémem bývá zapisována hlásky *ž*. Grafika v dokladech místních jmen některých častých toponymických typů vykazuje pravidelnost, k níž se písaři uchýlovali především při záznamu většího počtu toponym (*-ici*, *-ice*, *-ec*). Při porovnávání zápisu bohemik v originálních listinách a falzech, popř. kopiích, je zřejmá větší pravidelnost záznamu ve falzech a kopiích a častější víceznačnost spřežek v originálech.

V případě grafického vyjadřování *r* a *l* sonans lze konstatovat převažující záznam obou likvid s průvodním vokálem, nejčastěji *i* v pozici za likvidou. Za konsonantickou skupinu *čr* + *konsonant* se už v první polovině 12. století ustaluje *čer* + *konsonant*.

PRAMENY A LITERATURA:

- BERGMANN, F. K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických. Z bohemik Friedrichova CB I, II. *Listy filologické*, 48, 1921, s. 223-239.
- BERGMANN, F. O označené délce a pravopisných způsobech v českých jménech Friedrichova Codexu diplom. Boh. *Listy filologické*, 51, 1924, s. 110-125.
- BLOK, D. P. Der urkundliche Namenbeleg und seine Vorlage. In *Ortsname und Urkunde. Frühmittelalterliche Ortsnamenüberlieferung*. Heidelberg 1990, s. 254-265.
- CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha 1985.
- EICHLER, E. Namenphilologische Betrachtungen zur Ortsnamenüberlieferung des neunten bis vierzehnten Jahrhunderts im deutsch-slavischem Berührungsgebiet. In *Philologie der ältesten Ortsnamenüberlieferung*. Heidelberg 1992, s. 417-428.
- EICHLER, E. Probleme der onomastischen Rekonstruktion als linguistisches Universale. In *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative*. Uppsala 1988, s. 91 – 103.
- EICHLER, E. - ŠRÁMEK, R. *Strukturtypen der slawischen Ortsnamen/Strukturní typy slovanské oikonymie*. Leipzig 1988.
- FRIEDRICH, G. *O zakládaci listině kapituly litoměřické*. Praha 1901.
- FRIEDRICH, G. (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. I (805-1197), Pragae 1907. II (1198-1230), Pragae 1912.
- GEBAUER, J. *Príspevky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské*. Praha 1871.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého*. I, Hlásokosloví. 2. vyd. Praha 1963. III/1, Tvarosloví – skloňování. 2. vyd. Praha 1960. III/2, Tvarosloví – časování. 2. vyd. Praha 1958.
- HAVRÁNEK, B. *Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha 1936.
- HENGST, K. Frühe Namenüberlieferung als Sprachkontaktzeugnis in Ostthüringen. In *Ortsname und Urkunde. Frühmittelalterliche Ortsnamenüberlieferung*. Heidelberg 1990, s. 236-259.
- HENGST, K. Methodologisches zur Relation zwischen Integrationsergebnis und Rekonstruktionsprozeß. In *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative*. Uppsala 1988, s. 105-119.
- HOSÁK, L. - ŠRÁMEK, R. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. I, Praha 1970. II, Praha 1980.
- KOMÁREK, M. *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*. Praha 1982.
- KOMÁREK, M. *Historická mluvnice česká*. I, Hlásokosloví. Praha 1958.
- KRANZMAYER, E. *Ortsnamenbuch von Kärnten*. I, Klagenfurt 1956. II, Klagenfurt 1958.

- KŘÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In BĚLIČ, J.-KAMIŠ, A.-KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha 1979, s. 693-704.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.
- LUTTERER, I. K dvěma systémům spřežkového pravopisu v češtině 14. století. *Slavica Pragensia*, 11, 1969, s. 73-77.
- MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957.
- PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno 1998.
- PLESKALOVÁ, J. K počátkům českého pravopisu. *Listy filologické*, 122, 1999, č. 3-4, s. 167-175.
- PLESKALOVÁ, J. Základní problémy rekonstrukce bohemik. *Acta onomastica*, 36, 1995, s. 202-206.
- PROFOUS, A. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*. I, Praha 1947. II, Praha 1949. III, Praha 1951. IV, Praha 1957.
- ROSPOND, S. *Slawische Namenkunde*. I, Die slawischen Ortsnamen. Heidelberg 1989.
- STANISLAV, J. *Dejiny slovenského jazyka*. I, Úvod a hláskoslovie. 3. vyd. Bratislava 1967.
- ŠMILAUER, V. *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Praha 1960.
- ŠMILAUER, V. Soustava českých místních jmen. In PROFOUS, A. – SVOBODA, J. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*. V, Praha 1960, s. 521-670.
- ŠRÁMEK, R. Zur Frage der Rekonstruktion in der Onomastik. *Onomastica Slavogermanica*, XI, Berlin 1976, s. 67-70.

Zobrazení mezi fonologickými komponenty^[*]

Ondřej Šeřčík & Martin Osovský

FONOLOGICKÁ ANALÝZA ŘEČOVÉ MATÉRIE

Lingvistické zkoumání je, nebo by alespoň mělo být, postupnou vyčerpávající analýzou, která postupuje od materiálu v jeho úplnosti a nerozloženosti k funkcím¹ a objektům, které je uzavírají (tak Hjelmslev 1972: def. 1, 8, 9, 10).

Fonologie pak, jako disciplína zaměřená na zkoumání objektů výrazu (formy), proto musí také postupovat od neutříděné matérie k popisu fonémů a funkcí mezi nimi.

Předpokladem pro každé fonologické zkoumání je proto podrobná a vyčerpávající práce s fonetickým materiálem, jehož analýzou začíná vlastní fonologie.

Samotný fonetický materiál (text, výpověď) je změtí kontinuální zvukové matérie, proměnlivých variant a redundantních zvuků, přičemž až fonologické zkoumání nachází svým popisem objekty a funkce mezi nimi. Samotná fonetická matérie je svou povahou lineární a individuální.

Prvotním úkolem fonologie před jakýmkoliv jiným je proto takové rozdělení textu, které je zbaví individuality a předběžně matérii delimituje na jednotlivé diskrétní jednotky, které si označíme jako *fony*.

Kritériem pro vydělení fonů z nediskrétní matérie je minimální velikost a zaměnitelnost daného předpokládaného komponentu s komponentem jiným. Takovým komponentem o minimální velikosti je například *t*, které nacházíme v češtině ve slově *ten*. Je jako minimální celek zaměnitelné s *d* ve slově *den*, s *s* ve slově *sen*, z ve slově *zen*, l ve slově *len*, j ve slově *jen*, v ve slově *ven* atd. Minimální velikost tohoto fonu předpokládáme analogicky i v trsech s fonem se s částí stejnými vlastnostmi (například zně-

losti/neznělosti), takže *t* ve slově *sten* hodnotíme jako identické s *t* ze slov *ten* a *třmen* a *s* ve stejném slově *sten* jako identické se *s* slov *sen* a *psem*.

Předpokladem určujícím minimální velikost u fonu je jeho existence jako vrcholu či svahu slabiky po odstranění ostatních předpokládaných fonů, přičemž předpokládaný fon nelze dále rozdělit na jiný takový komponent.

Fonem tedy není jakákoliv *vlastnost* daného komponentu, například znělost či kvantita, protože tyto kvaziobjekty se v češtině nevyskytují v řetězci jako samostatné minimální komponenty uzavírající substituční funkci.

Třeba právě korelaci znělosti uzavírají fonémy (znělý a neznělý), nikoliv snad vlastnosti či rys znělosti na straně jedné a nula (případně vlastnosti či rys neznělosti) na straně druhé. Pokud by totiž opozice uzavíraly rysy, bylo by stejně platné tvrzení, že existuje nejen opozice znělosti mezi /t/ a /d/, ale i mezi /p/ a /d/, neboť vlastnost/rys lokace by nutně uzavíral úplně jiný systém a rozdílná hodnota znělosti platí je pro oba páry stejná.

Pro fon vyžadujeme i možnost lokalizace v řetězci, což rovněž není možné učinit pro jakoukoliv vlastnost – ve výše uvedeném slově *sten* je neznělost vlastní celému antevokalizkému řetězci, proto sotva můžeme tvrdit, že je fonem. Navíc objekt s vlastností neznělosti lze rozdělit dle výše uvedeného principu na dva menší objekty, které sice sdílejí některé společné vlastnosti, jsou ale oddělitelné od sebe.

Vydělitelnost je naprosto nezbytná, neboť lingvistika je svou povahou disciplínou založenou na práci s diskrétními objekty – diskrétnost je nutnou podmínkou fonologovy (ne však fonetikovy) práce. Pokud bychom totiž neměli identifikovány jednotlivé komponenty, sotva bychom mohli stanovit funkce mezi těmito komponenty, protože funkce, jak jsme si výše uvedli, je vztah mezi dvěma či více komponenty.

Součástí určení diskrétnosti je i stanovení počtu takových diskrétních jednotek, který je pro analýzu pevně dán. Před fonologem leží potom v další fázi jeho práce lineární řetězec tvořený uzavřenou množinou diskrétních fonů, které popisuje v jednotlivých vzorcích a které se pokouší přiřadit k jednotlivým fonémům.

Z jednotlivých konkrétních řetězců fonů prostým výčtem v těchto řetězcích existujících komponentů stanovujeme soubor realizantů jednotlivých fonémů. Tento soubor je tedy na druhou stranu množinou, na které předpokládáme výstavbu řetězců fonů (řetězení). Při stanovení fonů totiž vlastně stanovujeme jednu množinu termů realizace fonémů, druhou stranu, totiž fonémy, potom identifikujeme na základě další analýzy. Z výše vyřčeného je zřejmé, že v našem výkladu přijímáme za svá původně de Saussureova pojetí syntagmatu a paradigmatu v podobě, jak je rozpracoval Hjelmslev, obě složky od sebe striktně oddělujeme (v. Hjelmslev 1972: def. 54, 55).

V první fázi tedy máme vyčleněny diskrétní komponenty, o kterých předpokládáme, že jsou realizacemi nějakých fonémů.

[*] Previously published as Šeřčík, Ondřej & Martin Osovský. 2006. "Zobrazení mezi fonologickými komponenty". *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university A* 54.19-29. Reproduced with permission. [Editor's note]

¹ V tomto příspěvku výraz *funkce* používáme důsledně jako označení jakéhokoliv popsateľného vztahu mezi dvěma objekty, nikoliv v užším významu zobrazení, jaké se používá často v matematice. Jak však uvidíme dále, souvislost mezi oběma významy není tak nepřekročiteľná, jak se snad v první fázi jeví.

Druhá fáze už se týká práce s fonémy a jejich třídami, přičemž vychází z poznatku, že fony jsou takové prvky, které jsou obsaženy v řetězcích syntagmatu, fonémy jsou potom komponenty paradigmatu.

Mezi oběma množinami existuje i zásadní rozdíl v stavbě daných hierarchií – syntagmatický prostor je principiálně lineární, jednorozměrný, zatímco paradigmatický prostor je vícerozměrný. Pro oba prostory předpokládáme finitní počet komponentů, které jsou v nich obsaženy. Ke konstruování fonologického prostoru viz např. Marcus (1969: 42–44), a zvláště pozoruhodný výklad s množstvím praktických příkladů v Hubey (1999).

Realizace fonémů do fonů či přiřazení fonémů k jednotlivým fonům je možné chápat jako zobrazení množiny fonémů na množinu fonů. Musíme zde ovšem upozornit, že zde pojmu zobrazení používáme v poněkud širším smyslu, neboť nepožadujeme, aby každé hodnotě přiřazovalo nejvýše jeden odpovídající prvek. Z matematického hlediska to není problém, protože se na taková zobrazení dá pohlížet jako na zobrazení mezi příslušnými potenčními množinami.

TYPY ZOBRAZENÍ

Zobrazení mezi dvěma množinami můžeme chápat jako předpis, který prvku jedné množiny přiřazuje prvek množiny druhé. Takový předpis budeme pro účely toho článku² zapisovat schematicky jako $A \rightarrow B$, v případě inverzního zobrazení jako $B \rightarrow A$.

Zobrazení je vlastně možné chápat jako podmnožinu kartézského součinu množin $(A \times B)$. Množina A v zobrazení $A \rightarrow B$ se nazývá definiční obor (množina vzorů), množina B je označována jako obor hodnot (množina obrazů). Prvek x množiny A , který se zobrazuje do množiny B , nazýváme *vzorem*, prvek y množiny B , který je druhým termínem tohoto zobrazení, je potom označen jako *obraz*.

Co se týká fonologie, určení fonému za fonem je zobrazení, přiřazení fonu k fonému je rovněž zobrazení, které formalizuje opačný postup, ačkoliv k němu není v pravém slova smyslu inverzní. Můžeme tedy za množinu S považovat množinu jednotlivých diskrétních fonů, za množinu P množinu fonémů daného jazyka.

Zavedme si termíny *přiřazení*, které bude označovat operaci zobrazení $S \rightarrow P$, tedy nalezení fonémů za fony. Inverzní zobrazení $P \rightarrow S$ nazvěme *realizací* (rozuměj fonémů do fonů). Druhý termín se v lingvistice běžně používá, první termín je snadno intuitivně odvoditelný od druhého.

Ve smyslu analytického postupu vyloženého nahoře vlastně vždy přiřazujeme fonémy pro známé fony (tj. $S \rightarrow P$), z důvodů praktické názornosti však často říkáme, že se foném realizuje v daných fonech (tj. $P \rightarrow S$).

² Tento způsob se liší od běžného vyjadřování v matematice, domníváme se ale, že pro účely lingvistiky je náš způsob názornější a praktičtější.

Jaké možnosti zobrazení vlastně máme?

Nejdříve uvažme takovou situaci, kdy všechny prvky množiny B ze zobrazení $A \rightarrow B$ mají své vzory v množině A . Takové zobrazení je nazýváno jako *surjektivní*, neboli zobrazení *na*, což znamená, že každý obraz má svůj vzor (nikoliv však nutně, že každý obraz má svůj neidentický vzor se vzorem jiným).

Jiná situace nastává, když každý prvek množiny B ze zobrazení $A \rightarrow B$ je obrazem nejvýše jednoho prvku množiny A . Pak mluvíme o *injektivním* neboli *prostém* zobrazení.

Pokud nějaké zobrazení je zároveň surjektivní i injektivní (tedy prosté a na zároveň), je nazýváno *bijektivní* neboli *jednojednoznačné* (či *vzájemně jednoznačné*). Toto zobrazení je zajímavé tím, že jenom k němu existuje inverzní zobrazení. Tedy každý vzor má jeden a právě jeden obraz a každý obraz má jeden a právě jeden vzor.

Zvláštním případem bijektivního zobrazení je identické zobrazení, tedy takové, při kterém je vzor a obraz identický. Protože však chápeme fonémy a fony jako prvky dvou nezávislých množin, z nichž žádná není podmnožinou druhé a naopak, je identické zobrazení pro náš další výklad zdánlivě zbytečné, neboť identita mezi fonémem a fonem nemůže vzhledem k námi činěnému rozdílu mezi fonémy a fony nastat, protože důsledně rozlišujeme mezi členem paradigmatu a částí syntagmatu. Přesto je však výhodné zavést si identické zobrazení jako nástroj pro další výklad morfonologický, kdy dochází k zobrazování z množiny P právě na sebe samu.

V následujícím výkladu budeme zobrazení přibližovat dvěma způsoby, přičemž jeden lze odvodit od druhého. První způsob je pomocí grafu zobrazujícího kartézský součin množiny P komponentů paradigmatu – tj. fonémů s množinou komponentů syntagmatu S – tedy fonů. Zobrazení fonů na fonémy bude znázorněno pomocí tečkovaných čar. Druhý způsob je tabulka, ve které horní řádek bude zachycovat členy paradigmatu P a levý sloupec části syntagmatu S . Zde bude symbol 1 značit zobrazení mezi horním řádkem a levým sloupcem, symbol 0 neexistenci takového zobrazení.

FONÉMY A JEJICH REPREZENTACE

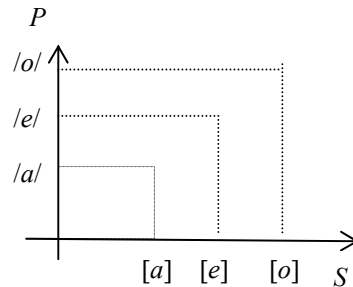
Jakým způsobem lze využít pojmů z teorie zobrazení ve fonologii? V dalším výkladu budeme pracovat se zobrazením mezi množinami P , která je množinou fonémů, a množinou S , která je množinou fonů.

Odkážeme-li opět na Hjelmsleva, komponenty množiny P (*členy*) odpovídají Hjelmslevovým *invariantům* (Hjelmslev 1972: def. 63), zatímco komponenty množiny S (*části*) jsou pro Hjelmsleva *varianty* oněch invariantů (Hjelmslev 1972: def. 64).

Pro fonologii nejsnáze popsatelnou situací je, když foném se reprezentuje jedním fonem a tento fon má přiřazen jediný foném – tedy poměr vzájemně jednoznačný.

Takové zobrazení se týká v češtině všech vokálních fonémů, které všechny nemají žádné syntagmatické varianty ve smyslu, v jakém jsme si vymezili fon výše.

Za příklad nám poslouží fony $[a]$, $[e]$ a $[o]$ a fonémy $/a/$, $/e/$ a $/o/$ ³. Jejich zobrazení můžeme grafem vyjádřit takto:

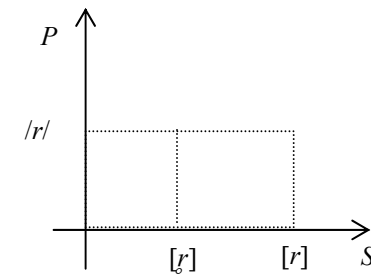


Pomocí tabulky vypadá celé zobrazení takto:

	$/a/$	$/e/$	$/o/$
$[a]$	1	0	0
$[e]$	0	1	0
$[o]$	0	0	1

Jinou situaci nacházíme, když jediný foném má dva fony v alespoň částečně komplementární distribuci. Takové fony se tradičně označují jako *alofony*.

Jedním případem komplementární distribuce může být ten, kdy všechny alofony přísluší jednomu fonému. Typickým příkladem může být v češtině realizace fonému $/r/$, který se realizuje alofony $[r]$ v antevokálním postavení a $[r̥]$ v interkonsonantickém postavení a postkonsonantickém před pauzou (dierémem). Komplementární distribuce je ale velmi elementární možnost realizace fonému, protože oba alofony jsou fony pouze jednoho jediného fonému. Toto zobrazení už není přirozeně vzájemně jednoznačné.



Pomocí tabulky vypadá celé zobrazení takto:

	$/r/$
$[r]$	1
$[r̥]$	1

Co však v případě, kdy alofony fonému jsou fony více fonémů? V takovém případě se hovoří o tzv. syntagmatické alternaci, často se používá i termín neutralizace. Typickým příkladem je alternace znělosti ve spisovné češtině, při které dochází jednak ke komplementární distribuci v některých postaveních (před neznělou a dierémem se vyskytuje u konsonantů na alternaci zúčastněných neznělá varianta, před znělou varianta znělá, ať už vstupující foném má hodnotu znělou nebo neznělou), jednak v pozici před vokálem, nazálou a sonantou (v tomto příspěvku tak označujeme české likvidy a j) je realizován foném zněle či nezněle nekomplementárně.

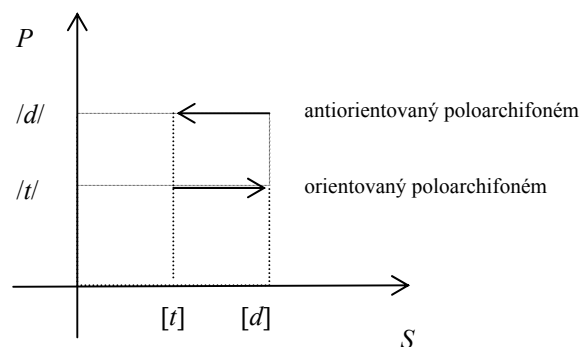
V případě syntagmatických alternací tohoto typu hovoří klasická fonologie o tzv. *archifonému*. Podrobným výkladem tohoto pojmu v klasické fonologii se zde nebude příliš zabývat. Termín sám zavedli do fonologie Trubeckoj (z poslední ruky v. Trubetzkoy 1939: 71) s dalšími členy pražské školy a s jeho různými interpretacemi se setkáváme dodnes. Např. Akamatsu jako metodologický pokračovatel tradice pražské školy chápe archifoném jako zcela reálně existující objekt (vlastně jako foném bez specifikace vlastní fonémům, který alternaci uzavírá – viz Akamatsu 1988: 432). Ostatně obdobně objektově, totiž jako průnik dvou fonémů, chápe archifoném i Marcus (1969: 62-3).

Toto pojetí nám není blízké, protože my rozumíme pod termínem archifoném rozhodně **funkci mezi objekty, nikoliv objekt samotný**.

³ V souladu se zavedenou tradicí užíváme pro komponenty různých hierarchií hranatých (pro fony) a šikmých závorek (pro fonémy). Pro označení fonémů užíváme u konsonantů intervokální fon, u vokálů interkonsonantický.

O funkci hovoříme z toho důvodu, že alternace není objekt, ale proces. V případě alternace mezi dvěma alofony dvou fonémů se jedná nepochybně o dvě opačně orientované funkce, což můžeme chápat jako dvě zobrazení mezi alofony dvou fonémů.

Povšimněme si, že ačkoliv počet fonů a fonémů je v tomto případě stejný, nejedná se v žádném případě o vzájemně jednoznačné zobrazení! Přitom systém je pravidelný, elegantní a prediktabilní. Znázornit si to můžeme v grafu následujícím způsobem:



Pomocí tabulky vypadá celé zobrazení takto:

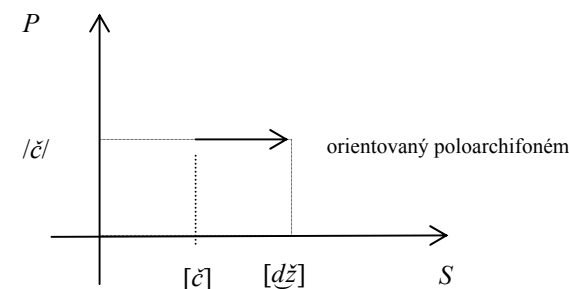
	/t/	/d/
[t]	1	1
[d]	1	1

Z grafu je zřejmé, že máme co činit s dvěma fonémy (zastoupenými dvojicí českých fonémů /t/ a /d/) a dvěma fony (zastoupenými českými fony [t] a [d]), přičemž každý z fonémů se realizuje oběma fony, přičemž bezpříznaková orientace realizace (nemluvíme tedy o příznakovosti mezi fonémy) mají k sobě opačné orientace. Vlastně můžeme objekt mezi /t/ a /d/ s alternací ve prospěch prvního prvku označit jako *orientovaný poloarchifoném* a objekt mezi /t/ a /d/ s alternací ve prospěch druhého prvku označit jako *antiorientovaný poloarchifoném*⁴. Zabstraktněním obou poloarchifonémů (vlastně se jedná o operaci sjednocení obou poloarchifonémů) postulujeme vlastní (oboustranně orientovaný) archifoném.

Čtenář si může klást otázku, jestli rozlišování dvou opačně orientovaných poloarchifonémů není zbytečné. Není, protože existují i archifonémy skládající se z pouze

jediného orientovaného poloarchifonému. Jde o takové alternace, kdy foném sice má dva pravidelně distribuované alofony, tyto alofony však nejsou zároveň alofony jiného fonému. Nemáme ale co dočinění s komplementární distribucí typu [r] ~ [r̥] (byť jí je svou povahou zdánlivě podobná), neboť nyní hovoříme o takové alternaci, která je proporční s alternací typu uvedeného v předchozím odstavci, tedy alternací syntagmatické alternace a dvěma opačně orientovanými poloarchifonémy.

Uveďme si příklad. V češtině existují dva páry alofonů, totiž [c] ~ [d͡ʒ] a [č] ~ [d͡ʒ̚], v stejné komplementární distribuci jako jakékoliv ostatní konsonanty účastné na korelaci znělosti. Oproti situaci u ostatních takových komponentů však existují nepochybně jen dva fonémy /c/ a /č/, zato existence fonémů /d͡ʒ/ a /d͡ʒ̚/ může být (a bývá) zpochybňována. První z obou neexistuje určitě (nepočítáme-li snad nějaké kuriózní onomatopoeium), druhý komponent se vyskytuje antevokálně jenom v slovech cizího původu. Pokud se [d͡ʒ] a [d͡ʒ̚] nacházejí v domácích slovech, pak jenom v pozici před znělou. V některých případech (*leckdo* a *léčba*) jsou rozhodně nepochybně alofony /c/ a /č/, neboť uzavírají alternaci (srov. *lecjaký* a *léčit*). Jako varianty neznělých je můžeme proto chápat analogií i v pozicích, kde alternaci neuzavírají (*džbán*). Omezený výskyt v cizích slovech můžeme potom rozumět jako bifonematický trs, nikoliv jednočlenný trs (tedy *jazz* stejně dvojkonsonanticky jako *dřez*). V následujícím grafu si můžeme situaci přiblížit takto:



Pomocí tabulky vypadá celé zobrazení následujícím způsobem:

	/c/
[c]	1
[d͡ʒ̚]	1

⁴ Výrazy *orientovaný* a *antiorientovaný* pouze odlišujeme směr alternace.

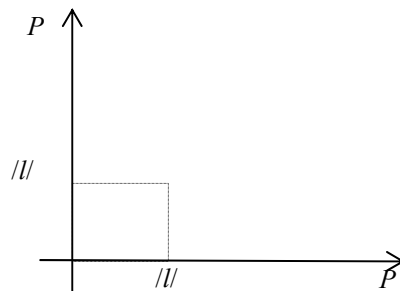
ZOBRAZENÍ FONÉMŮ NA SEBE

V dosavadním výkladu jsme dosud hovořili jenom o alternacích syntagmatických. Existují ale i alternace paradigmatické, které se od syntagmatických liší tím, že jsou nikoliv pouze mezi alofony dvou či více fonémů, ale také mezi oněmi fonémy.

Paradigmatická alternace je podobná syntagmatické v tom, že mezi termíny, které ji uzavírají, existuje funkce, která je tradičně nazývána *morfoném*. V našem pojetí opět nejde v žádném případě o nějaký objekt, ale jako funkci (pouze snad pokud chápeme funkci jako objekt *sui generis*), ačkoliv pojetí pražské školy, která pojem zavedla, je opět spíše objektové (k počátkům terminologie a definici v. Trubetzkoy 1929 a Trubetzkoy 1931).

V následujícím výkladu budeme chápat proto paradigmatickou alternaci, která je vyjádřena morfonémem, jako zobrazení množiny fonémů P na sebe samotnou; pro názornost ale na grafu zachováme dvě osy, čtenář ale musí mít na paměti, že obě osy zachycují množinu jedinou. Totéž platí pro tabulky, kde horní řádek i levý sloupec označují prvky téže množiny.

První případ, se kterým musíme počítat, je případ nulové alternace, tj. takový případ, kdy foném nealternuje s jiným, tj. zobrazuje se sám na sebe. Toto odpovídá vzájemně jednoznačnému zobrazení, neboť obraz má jeden vzor a vzor jediný obraz. Tento typ zobrazení není jenom bijektivní, ale i identický. Příkladem nám poslouží například český foném $/l/$, který se neúčastní žádné paradigmatické alternace:



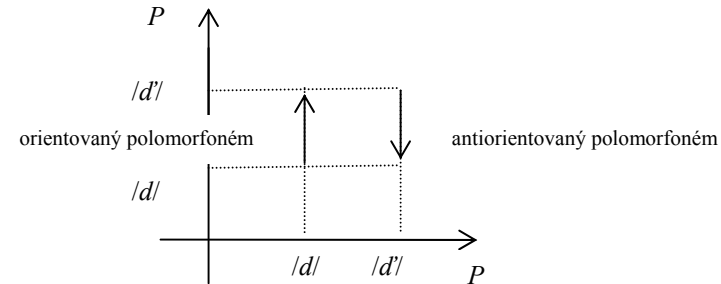
Pomocí tabulky si můžeme situaci znázornit takto:

	$/r/$	$/l/$
$/r/$	1	0
$/l/$	0	1

Z hlediska jazyka s morfonologickými (paradigmatickými) alternacemi je proto nulová alternace vlastně atypickým zjevem.

V běžné praxi se ovšem za paradigmatickou alternaci chápou pouze takové případy, kdy dochází k jasné záměně dvou či více fonémů. V českém jazyce dochází i takovým alternacím, kdy každý foném daného morfému alternuje ($/ženu/ \sim /hnát/ \sim /hořít/$).

Příkladem nám může posloužit alternace mezi českými dentálami a palatálami:

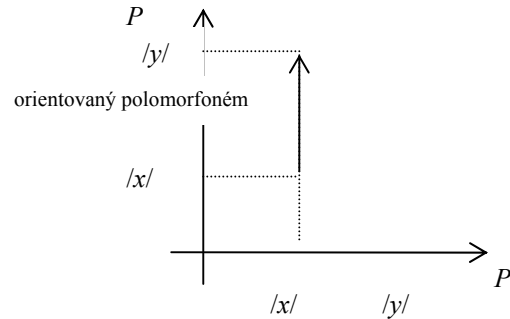


Tabulkou vyjádřeno:

	$/d/$	$/d'/$
$/d/$	1	1
$/d'/$	1	1

Paradigmatickou alternaci můžeme ovšem ve výše uvedeném případě také chápat jako sjednocení více opačně orientovaných polomorfonémů, neboť existují morfologické kontexty, ve kterých dochází k alternaci $/d/$ a $/d'/$ a jiných, ve kterých ji můžeme chápat jako opačnou.

Opět se může čtenář otázat, zda existuje takové zobrazení mezi fonémy, které je realizováno jediným polomorfoném, zda tedy existuje v tomto případě izomorfismus mezi alternací syntagmatickou a alternací paradigmatickou. Takovou alternaci asi nelze předpokládat pro češtinu, považujeme však takovou jednostrannou alternaci za možnou. Pro nedostatek příkladů ji znázorníme schématicky takto:



Tabulkou vyjádřeno přibližně takto:

	/x/	/y/
/x/	1	1

Tento náš závěr a výklad je ovšem třeba hodnotit jako spekulativní.

ZÁVĚR

Snad jsme si v tomto příspěvku dostatečně, byť výběrově, předvedli výhodnost aplikace algebraické teorie zobrazení pro popis fonologického systému i realizaci tohoto systému do fonů. Zvláště výhodné je aplikovat zobrazení pro uchopení teorie alternací, ať už syntagmatických, nebo paradigmatických, které byly dosavadním způsobem leckdy hodnoceny jako cosi excentrického a nesystémového, zatímco nám se je snad úspěšně povedlo předvést jako integrální součást jazykového systému.

Námi uvedené aplikace byly nutně pouze omezené na několik případů ze synchronního materiálu, zcela stranou jsme v tuto chvíli ponechali významné možnosti aplikace diachronní, kdy si můžeme jednotlivé fáze jazykového chápat jako jednotlivé množiny, které se zobrazují jedna na druhou na základě stejných principů, jako se zobrazují fony na fonémy či fonémy na jiné fonémy v alternacích.

LITERATURA:

- AKAMASU, T. (1988): *The theory of neutralization and the archiphoneme in functional phonology*. Amsterdam: John Benjamins
- BRAINERD, B. (1971): *Introduction to the mathematics of language study*. New York: American Elsevier
- HJELMSLEV, L. (1972): *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia
- HUBEY, H. M. (1999): *Mathematical and computational linguistics*. Muenchen: Lincom Europa
- KORTLAND, F. H. H. (1972): *Modelling the phoneme – new trends in East European phonemic theory*. The Hague – Paris: Mouton
- MARCUS, S. (1969): *Algebraické modely v lingvistice*. Praha: Academia
- NOVOTNÝ, M. (1988): *S algebrou od jazyka ke gramatice a zpět*. Praha: Academia
- TRUBETZKOY, N. S. (1929): Sur la morphologie. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 1. 85-88
- TRUBETZKOY, N. S. (1931): Réflexions sur la morphophonologie. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4. 160-163
- TRUBETZKOY, N. S. (1939): *Grundzüge der Phonologie*. Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague

Linguistica ONLINE. Added: March, 30th 2007.
<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/vykpel/vyk-002.pdf>
 ISSN 1801-5336

Adolf Erhart (31. Mai 1926 – 11. August 2003)^[*] Bohumil Vykpěl

Im Sommer des vergangenen Jahres wurde die sprachwissenschaftliche Gemeinde durch die Nachricht über den Tod Adolf Erharts betübt. Nur zwei Jahre nach dem Erscheinen des Sammelbandes, in dem zweiundzwanzig Sprachwissenschaftler mit ihren Beiträgen Erhart anlässlich seines 75. Geburtstages gefeiert haben (Šefčík–Vykpěl 2001), sind also Erharts Nachrufe zu schreiben. Sicherlich werden Erharts Bedeutung und Verdienste von denen genügend geschildert und betont, die berufener als der Autor dieser Zeilen sind. Eine Skizze des fruchtbaren wissenschaftlichen Lebens Adolf Erharts habe ich im erwähnten Sammelband verfasst (Vykpěl 2001). An dieser Stelle möchte ich mich an meinen Lehrer anders als in Trauer erinnern: Ich möchte über das schreiben, was mir selbst im Werk Adolf Erharts inspirierend erschienen ist. Man wäre geneigt zu sagen: Erharts ganzes Werk ist ja inspirierend – durch seine neuen Lösungen mancher alter Probleme, durch seine tiefe Akribie, durch seine klare Überzeugung über den Sinn der wissenschaftlichen Arbeit. Dennoch erwähne ich nur einiges.

1. Tomáš Hoskovec (2001) hat bei Erhart eine glossematische Spur konstatiert. Ich glaube, dass diese Nähe zu Louis Hjelmslev wichtig ist: Es handelt sich um einen der Aspekte in Erharts wissenschaftlichem Werk, welche ihn originell machen. Niemand anderer hat in einer solchen klaren und konsequenten Weise die Grundsätze des neopositivistischen Strukturalismus in der Indogermanistik anzuwenden versucht (nicht einmal Jerzy Kuryłowicz). Erharts Verhältnis zu Hjelmslev ist jedoch mehr eine Wahlverwandtschaft. Seine Arbeiten zur indogermanischen Morphologie ähneln bei weitem nicht der Alphabetazauberei der *Catégorie des cas* oder der hohen Philosophie des *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, von der kompromisslosen Definitionsflut des *Résumé of a Theory of Language* gar nicht zu reden. Bei Erhart sieht alles äußerlich viel traditioneller oder normaler aus. Was Erhart und Hjelmslev gemeinsam haben und was sie vom phänomenologischen Strukturalismus unterscheidet, ist etwas anderes. Es ist die

Erkenntnis, dass wichtiger als die Empirie (im üblichen Sinne des Wortes) die klare und strenge Methode ist, denn die Wissenschaft kann ihr Objekt – im Unterschied zur Metaphysik – nicht direkt erfassen und braucht ein Beschreibungs- und Kontrollinstrument. Sowohl Hjelmslev als auch Erhart sind zu dieser Erkenntnis angesichts der Aufgabe der indogermanischen vergleichenden Sprachwissenschaft, d.h. angesichts der Re-Konstruktion der Ursprache gelangt: Da das Objekt der Indogermanistik von sich selbst absent ist, kann man sich auf keine empirische Evidenz oder objektive Realität berufen; alles, was zur Verfügung steht oder gestellt werden kann, ist die Methode, im Falle der Indogermanistik die Methode des Rekonstruierens. Man muss daher immer zunächst eine Methode als Instrument haben, und erst dann kann etwas beschrieben werden. Hjelmslev versuchte sein ganzes Leben ein allgemeines Beschreibungsinstrument zu schaffen, Erhart hat seine Bemerkungen darüber in seinen einzelnen Texten verstreut. Über beide gelten die Worte von Hoskovec (2001, 11): „Er vergleicht die einzelnen Sprachen konsequent mit Hilfe von einheitlichen apriorischen Beziehungen.“ Aus einer anderen Perspektive lässt sich auch die Behauptung von Pavel Trost (1973, 251) auf die beiden Forscher beziehen: „Dieses großartige Entwicklungsmodell könnte nur vom Standpunkte eines anderen, abgerundeten Modells berechtigt kritisiert werden, eines Modells, das mehr und besser erklären würde. Das Hauptkriterium der Beurteilung kann hier nur die explikative Kraft des Modells darstellen.“ Dies gilt dabei nicht nur für die Entwicklung, sondern auch für die Sprachstruktur selbst; um mit Hjelmslev (1973, 205) zu sprechen, ist diejenige Lösung realistischer, die mehr erläutert: „La langue exige pour être comprise une observation intellectuelle.“

Angesichts der Situation der Indogermanistik (und der vergleichenden Sprachwissenschaft überhaupt) wird man sich auch einer weiteren Tatsache bewusst, und zwar dass die Manifestation der sprachlichen Form für deren Beschreibung irrelevant ist, denn niemand kann ja mit Sicherheit sagen weder, wie die „Laute“ der indogermanischen Ursprache ausgesprochen oder sogar geschrieben wurden, noch, welche Bedeutung die indogermanischen „Wörter“ hatten. Nicht zufällig hat Hjelmslev für die Erläuterung seiner formalen Theorie häufig indogermanistische Beispiele angeführt. Erhart hat zu diesem Thema sehr instruktive Worte geschrieben:

„Es ist nun unser Vorhaben, eine Geschichte des indoeuropäischen Verbalsystems zu skizzieren, das als ein Netz von Beziehungen aufgefaßt wird – der Beziehungen zwischen den einzelnen Kategorien einerseits und der Beziehungen innerhalb der einzelnen Kategorien (zwischen den diese Kategorien ausmachenden Grammemen) andererseits. Wir befolgen also den glossematischen Grundsatz, wonach die Grammatik als eine Algebra der Beziehungen innerhalb des sprachlichen Systems zu betrachten sei, während der lautliche Ausdruck und der semantische Inhalt eine periphere Stellung einnehmen. Diesem Grundsatz zufolge wird wo möglich eine Auseinandersetzung mit phonologischen und morphologischen Problemen

[*] Previously published as Vykpěl, Bohumil. 2004. „Adolf Erhart, 31. Mai 1926 – 11. August 2003“. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 52.146-58. Reproduced with permission. [Editor's note]

(Akzent, Ablaut, Laryngalthorie u. dgl.) vermieden. Auch darin unterscheidet sich unsere Arbeit von zahlreichen Studien, die sich eingehend mit der lautlichen Seite der morphologischen Probleme befassen, indem sie ihre Deutungsvorschläge durch Präzisierung der bestehenden oder sogar durch Auffindung von neuen Lautregeln zu stützen versuchen. Andere bemühen sich, ihre Hypothesen von der semantischen Seite aus zu untermauern. Sie berufen sich auf Textstellen aus Rigveda, Homer und anderen uralten Sprachdenkmälern, um ihre Theorie über die älteste Funktion (Bedeutung) der einzelnen grammatischen Formen glaubhaft zu machen. Dieses Verfahren ist zweifellos lobenswert; nur zeigt es sich allzu oft, daß aus diesen alten Texten Argumente für recht verschiedene, ja sogar entgegengesetzte Theorien geschöpft werden (...). Ebenso gut können auch phonologisch überzeugend genug unterschiedliche Lösungen eines und desselben morphologischen Problems untermauert werden (...). Besonders das Hethitische bietet einen breiten Spielraum für verschiedene Interpretationen seiner Verbalformen; es gibt z.B. recht verschiedene Äußerungen über die thematische Konjugation, die alle auf der Analyse sprachlicher Fakta fußen! Unser Verzicht auf eine detaillierte phonologische oder semantische Argumentation zugunsten der von uns vorgeschlagenen (oder präferierten) Lösungen ist also zumindest einigermaßen berechtigt. Übrigens hat jede Rekonstruktion des prähistorischen Zustandes einen ausgeprägt algebraischen Charakter; dies gilt sowohl für die phonematischen, als auch für die morphematischen Einheiten einer Ursprache.“ (Erhart 1989, 7f.; in verkürzter Form liest man dies in Erhart 1993, 16)

Man kann in der zitierten Passage zunächst das bestätigt finden, was ich oben erwähnt habe: Die sog. Fakten können an sich kaum endgültig entscheidend sein („es gibt z.B. recht verschiedene Äußerungen über die thematische Konjugation, die alle auf der Analyse sprachlicher Fakta fußen“); das wichtigste ist die Sichtweise des Beobachters, die allerdings explizit in seiner Methode formuliert werden muss, um kontrollierbar zu sein. Weiter wird die Manifestation der Ausdruckselemente (der „phonematischen Einheiten“) sowie die Manifestation der Inhaltselemente (der „semantische Inhalt der morphematischen Einheiten“) als für die Beschreibung der Sprache irrelevant betrachtet. Schließlich liest man bei Erhart, auch die „lautliche Seite der morphologischen Probleme“ sei für ihn ohne entscheidende Wichtigkeit. Auch dies stellt einen wichtigen Berührungspunkt mit Hjelmslev dar, der oft betonte, der konkrete Charakter der Formanten, d.h. der Ausdruckselemente, die sich im Rahmen eines Zeichens auf gewisse Inhaltselemente beziehen, sei für die Definition der betreffenden Inhaltselemente ohne Bedeutung (in die Kasus-kategorie können auch Präpositionen oder die durch die sog. feste Wortfolge ausgedrückten Inhaltselemente eingegliedert werden; die Kategorie des Artikels im Dänischen kann als eine einheitliche Kategorie betrachtet werden, obwohl ihre Elemente in den einen Fällen durch Affixe, in den anderen durch Wörter ausgedrückt werden; u.ä.). Wichtig ist indessen die Beschränkung, die man in Erharts Ausführung findet: „Diesem Grundsatz zufolge wird *wo möglich* eine

Auseinandersetzung mit phonologischen und morphologischen Problemen (Akzent, Ablaut, Laryngalthorie u. dgl.) vermieden.“ Man kann nämlich im Falle einer Ursprache – im Unterschied zu den anderen Sprachen – bei der Beschreibung des Inhaltsplans (der Morphologie) nicht durchgehend, sondern nur wo möglich von den Formanten absehen. Diese Tatsache ist vom glossematischen Gesichtspunkt aus folgendermaßen (vereinfachend) zu erklären. Die genetische Sprachverwandtschaft beruht auf gewissen festen Korrespondenzen zwischen den Ausdruckselementen der genetisch verwandten Sprachen (dies ist die operative Definition der genetischen Sprachverwandtschaft). Die Korrespondenzen zwischen den Ausdruckselementen der betreffenden Sprachen lassen sich in ein System zusammenstellen, das – wenn man es real interpretiert – das Ausdruckssystem der Ursprache reflektiert. Wenn zu einem „ursprachlichen“ Ausdruckssystem auch das entsprechende Inhaltssystem (re)konstruiert werden soll, kann man dies nicht durch den Vergleich der Inhaltselemente der betreffenden Sprachen tun (die operative Definition der genetischen Sprachverwandtschaft ermöglicht dies nicht, indem sie sich nur auf die Ausdruckselemente bezieht). Man muss zunächst feste Korrespondenzen zwischen denjenigen Zeichen feststellen, in denen die korrespondierenden Ausdruckselemente enthalten sind, und erst aufgrund des Vergleichs dieser Zeichen kann man die Korrespondenzen zwischen den Inhaltselementen feststellen, die in den Zeichen eingeschlossen sind, und folglich auch das System dieser Korrespondenzen aufstellen, das wiederum – wenn real interpretiert – das Inhaltssystem der Ursprache reflektiert. Diese (Konstruktions)prozedur ist eben deshalb notwendig, da zwischen den Elementen des Ausdrucksplans und den Elementen des Inhaltsplans keine 1:1-Beziehung besteht. Man kann das Gesagte für banal halten, vor allem vom Gesichtspunkt der klassischen vergleichenden Sprachwissenschaft aus mit ihren vorwiegend transzendenten Zielen, für welche die Konstruktion der Ursprache nur einen leider unumgänglichen Schritt zur Rekonstruktion der Urkultur darstellt. Für denjenigen, der eher sprachlich immanente Ziele hat, ist die explizite Formulierung und das Bewusstwerden dieses Verfahrens jedoch von großer Wichtigkeit.

Man findet das Problem des Übergangs vom Ausdruckssystem zum Inhaltssystem und der daraus folgenden Notwendigkeit der Berücksichtigung des Zeichenaspekts des Sprachgebrauchs auch bei Hjelmslev nicht klar formuliert. Ich möchte anmerken, dass ich dies eben bei der Lektüre der zitierten Passage aus Erhart begriffen zu haben glaube.

2. Nach diesen allgemeinen Bemerkungen führe ich Beispiele dafür an, wie Hjelmslevs und Erharts Beschreibungs- und Erklärungs-„Instrumente“ etwa aussehen (auch in Erharts Fall geht es hier allerdings nicht um die Instrumente oder Grundsätze der indogermanistischen Rekonstruktion, mit denen sich Erhart auch intensiv befasst hat – vgl. u.a. Erhart 1967; 1976; 1979; 1985; Erhart–Lamprecht 1967 –, sondern eher um das, was durch eine solche Rekonstruktion überhaupt vorausgesetzt wird, das Instrument zur Erfassung der Erfahrungsdaten oder „Fakten“; mit andern Worten geht es vielmehr

um die allgemesprachwissenschaftlichen als um die indogermanistischen oder vergleichendsprachwissenschaftlichen Aspekte der Sache).

Die Möglichkeit eines anschaulichen Vergleichs bietet vielleicht zunächst die Kategorie der Kasus, mit der sich die beiden Gelehrten intensiv befasst haben.

In der „klassischen“ Beschreibung bilden die Kasus ein offenes System, dessen Anzahl von Gliedern nach dem Bedarf der Induktion vermehrt wird. Dagegen bilden die Kasus sowohl bei Hjelmslev als auch bei Erhart ein geschlossenes System, dessen Anzahl von Gliedern nach dem Bedarf der Deduktion vermindert wird, und zwar dadurch, dass in einigen Sprachen Kasussyntetismen vorliegen. Es ist zu anmerken, dass beide Verfahren empirisch sind, aber beide in eine „andere Richtung“ schreiten: Das erstere, induktive, zielt synthetisch von den Komponenten zur Klasse, d.h. von der Anzahl der Elemente zum Umfang der Kategorie; das letztere, deduktive, zielt analytisch von der Klasse zu ihren Komponenten, d.h. vom Umfang der Kategorie zur Anzahl der Elemente in einem konkreten Exemplar der Kategorie. Man braucht vielleicht nicht zu erwähnen, dass das erstere Verfahren die ganze Gefahr der unvollständigen Induktion mit ihrem Nihilismus (als Verzicht auf eine Erläuterung), Apriorismus (als extrasystematischer Erläuterung) und Adhoc-Lösungen in sich enthält.

Der Unterschied zwischen Hjelmslev und Erhart ist durch den Unterschied in ihren Zielen gegeben. Hjelmslev baut eine panchronische (oder metachronische) Theorie auf, welche die allgemeinen Prinzipien des Systems erfassen soll. Erhart baut „nur“ eine idiochronische (oder synchronische) Theorie auf, welche die Prinzipien des indogermanischen Systems erfassen soll. Hjelmslev muss daher ein viel umfangreicheres System konstruieren: Deshalb hat sein Kasussystem drei Dimensionen (direction oder rapprochement-éloignement, cohérence-incohérence, subjectivité-objectivité) mit jeweils sechs Gliedern, und die maximale Anzahl der Glieder der Kategorie ist gleich der durch die Zahl der Dimensionen potenzierten Zahl der Glieder der Dimension, d.h. $6^3 = 216$ (vgl. Hjelmslev 1935-37). Es sei hinzugefügt, dass in der späteren modifizierten Form der Theorie die Anzahl der Glieder einer Dimension bis sieben gehen kann und die maximale Anzahl von Kasus somit $7^3 = 343$ ist (vgl. Hjelmslev 1975, 27-29).

Erhart reicht ein weniger umfangreiches System (vgl. Erhart 1970, 108-114; 1990, 105-108; 1993, 17-21). Seine „Erfahrungsdaten“, auf denen er seine „willkürliche und angemessene“ Theorie baut, sind weniger breit als diejenigen von Hjelmslev – sie sind nur indogermanisch. Erharts Kasussystem hat drei Dimensionen mit jeweils drei Gliedern, und die maximale Anzahl der Glieder der Kategorie ist durch das Multiplizieren der Anzahl der Dimensionen mit der Anzahl von deren Gliedern gegeben, d.h. $3 \times 3 = 9$:

Orientierung		
+ positiv	° neutral	– negativ

Inhärenz- Kohärenz		(die Annäherung)	(die Ruhelage)	(das Entfernen)
	(°) Essiv	<i>Akkusativ</i>	<i>Nominativ</i>	<i>Genitiv</i>
	(+) Inessiv	<i>Illativ-Direktiv</i>	<i>Inessiv-Lokativ</i>	<i>Elativ-Partitiv</i>
	(–) Adessiv	<i>Allativ-Dativ</i>	<i>Adessiv-Komitativ- Instrumental-Soziativ</i>	<i>Ablativ-Dissoziativ</i>

Außerdem lässt Erhart (1982, 94) noch zwei Varianten von E° (Nominativ) zu: Vokativ und Agens oder Ergativ.

Alle Elemente sind also sowohl bei Hjelmslev als auch bei Erhart durch ihre Beziehungen genügend definiert. Diese definierenden Beziehungen sind von zweierlei Art. Einerseits hat die ganze Kategorie gewisse Beziehungen zu den anderen Kategorien im Rahmen des ganzen Sprachsystems, andererseits haben die Elemente gewisse Beziehungen zu den anderen Elementen im Rahmen der gegebenen Kategorie (die ersten Beziehungen sind syntagmatisch, die zweiten paradigmatisch): Das Sprachsystem wird „als ein Netz von Beziehungen aufgefaßt (...) – der Beziehungen zwischen der einzelnen Kategorien einerseits und der Beziehungen innerhalb der einzelnen Kategorien (zwischen den diese Kategorien ausmachenden Grammeme) andererseits“ (Erhart 1989, 7). Es erübrigt sich, die Elemente sowie die Kategorie semantisch oder durch ihre Formanten zu definieren. Sie sollten nichtsdestoweniger benannt werden, damit man mit ihnen überhaupt in der Darstellung des Systems umgehen kann. Es stellt sich jedoch die Frage, wie sie zu benennen sind. Es gibt mehrere Möglichkeiten. Man kann beliebige dem Gegenstand völlig fremde Zeichen benutzen, beispielsweise Ziffern oder Hieroglyphen; daran sind aber die Humanwissenschaftler nicht gewohnt. Man kann auch die Zeichen benutzen, die durch das System selbst motiviert sind, d.h. Zeichen, die aus den Zeichen für die einzelnen Dimensionen zusammengesetzt sind: bei Hjelmslev also z.B. $\beta\alpha$, bei Erhart z.B. E⁺. Somit würde man indessen auf einen Umweg zu derselben Frage kommen: Wie sind denn die Dimensionen zu benennen? Die verbleibende Möglichkeit ist die üblichste; sie besteht in der Wahl einer Benennung, die semantisch motiviert ist. Diese dritte Möglichkeit bringt jedoch auch erhebliche Probleme mit sich. Zunächst wird so vorausgesetzt, dass es überhaupt eine Semantik der Elemente oder der Kategorie gibt, was vielleicht in der historisch belegten Sprache der Fall sein kann (obwohl man sich bei den grammatischen Inhaltselementen auch hier nicht immer sicher ist, ob sie wirklich eine Bedeutung haben), aber in der rekonstruierten oder eher konstruierten Ursprache unmöglich ist: Hier werden die Bedeutungen der Inhaltselemente von den Bedeutungen der Inhaltselemente der verglichenen genetisch verwandten Sprachen, aufgrund derer das System der ursprachlichen Inhaltselemente konstruiert wird, einfach durch eine Hypothese abgeleitet. Auch wenn man vom besonderen Fall der Ursprache absieht, bleibt dennoch die Frage, wie die semantisch motivierte Benennung konkret zu finden ist.

Man könnte den Eindruck gewinnen, dass es hier um ein Scheinproblem der Terminologie geht. In Wirklichkeit geht es jedoch um das schwerwiegende Problem, wie die Beschreibung der Semantik der relationell definierten Elemente und Kategorien im Rahmen eines deduktiv aufgebauten Systems zu gestalten ist. Nach dem, was oben über die Semantik und ihre Rolle bei Hjelmslev und Erhart gesagt wurde, könnte es scheinen, dass man sich mit der Semantik gar nicht befassen muss. Dies ist jedoch nicht der Fall: Wie irrelevant auch immer die Manifestation der Elemente, d.h. ihre Bedeutung im Inhaltsplan und ihre Aussprache im phonisch manifestierten Ausdrucksplan, für ihre Definition sein mag, die Beschreibung der Manifestation (natürlich wenn es diese überhaupt gibt) bildet trotzdem einen untrennbaren Teil der Beschreibung eines Systems, denn zur exhaustiven Beschreibung eines sprachlichen Systems gehört neben der Beschreibung des Sprachbaus auch diejenige des Sprachgebrauchs, und zwar sowohl in seinem Zeichenaspekt (im Falle der grammatischen Elemente geht es um die sog. formale Morphologie) als auch in seinem Substanzaspekt, d.h. im Inhaltsplan die semantische Beschreibung.

3. Somit komme ich zu einem weiteren Berührungspunkt zwischen Hjelmslev und Erhart. Hjelmslev hat bekanntlich die Semantik der einzelnen Kategorien und die von ihr abzuleitende Bedeutung ihrer Glieder als Durchdringung zwischen der Form und der Welt formuliert, aus der die sprachliche Substanz und der Wert der die sprachlichen Elemente manifestierenden Stoffsegmente hervorgehen. Diese semantische Manifestation oder Bedeutung der Inhaltselemente ist aber nicht wie etwa Jakobsons Gesamtbedeutung aufzufassen, die einen abstraktiven Komplex der einzelnen Anwendungen der Elemente darstellt (denn man kann nie sicher sein, dass alle Anwendungen einbezogen worden sind), sondern diese Bedeutung ist eine Grundbedeutung, eine möglichst abstrakte Entität, aus der sich alle einzelnen Anwendungen deduktiv ableiten lassen. Man kann hier also wieder die deduktiv-analytische Orientierung der glossematischen Beschreibungsprozedur beobachten.

Hjelmslev hat die Grundbedeutung der Inhaltselemente der Kategorie der „Morpheme“ festgesetzt, die grosso modo den Grammemen in anderen Richtungen der Sprachwissenschaft entsprechen, und diese in einer „synoptischen Tabelle“ am Kopenhagener Linguistenkongress im Jahre 1936 aufzeichnet (vgl. Hjelmslev 1959, 157):

Grundbedeutung	intense („nominale“) Kategorien	extense („verbale“) Kategorien
Relation	<i>Kasus</i>	<i>Person und Diathese</i>
Intensität	<i>Komparation</i>	<i>Emphase</i>
Konsistenz	<i>Numerus und Genus</i>	<i>Aspekt (inkl. Tempus)</i>
Realität	<i>Artikel</i>	<i>Modus</i>

Ich glaube, dass es sehr interessant ist, diese Tabelle mit ihrer Entsprechung bei Erhart (1990, 88) zu vergleichen:

Semantische Basis		Kategorie der lexikalischen Sememe	Kategorie der nominalen Grammeme	Kategorie der verbalen Grammeme
Klassifikatoren		Bezeichnung der semantischen Kategorien	Genus (Klasse)	Diathese
Quantifikatoren		Numerale, Adverbien	Numerus	Aspekt
Deiktoren				
anaphorische		anaphorische, interrogative und unbestimmte Pronomina	Bestimmtheit	
subjektive	personale	Personalpronomina		Person
	temporale	Temporaladverbien		Tempus
	lokale	Lokaladverbien		
objektive		Lokaladverbien, Präpositionen	Kasus	
Modalqualifikatoren		Modalpartikeln und -verben		Modus

Auf den ersten Blick scheinen hier keine grundlegenden gemeinsamen Eigenschaften zu bestehen. Man kann vielleicht dennoch etwas finden. Zunächst ist es die Tatsache, dass grundsätzlich dieselbe „semantische Basis“ oder „Grundbedeutung“ für die Kategorien der verbalen und nominalen Elemente vorausgesetzt wird. Weiter kann man bei Erhart – wie bei Hjelmslev – einige nominale Kategorien als Entsprechungen einiger verbaler Kategorien betrachten und umgekehrt. So gehört die Kategorie des Kasus zu den nominalen Deiktoren und die Kategorie der Person zu den verbalen Deiktoren. Am nächsten stehen sich Erharts System und jenes von Hjelmslev offensichtlich in der Betrachtung der Kategorien des Numerus und des Aspekts. In der beiden Tabellen haben diese Kategorien dieselbe Grundbedeutung oder semantische Basis, und man findet auch Übereinstimmung hinsichtlich der Semantik dieser Kategorien: An einer anderen Stelle hat Erhart breiter ausgeführt, warum es für die panchronische Erklärung der Bedeutung der Numeruskategorie in den verschiedenen Sprachen, in denen man mit einer solchen Kategorie rechnen kann, vorteilhaft ist, als semantische Basis die Konsistenz festzusetzen (mit anderen, Hjelmslevs Worten hat er also gezeigt, dass die einzelnen speziellen Bedeutungen der Numeruskategorie und deren Glieder am besten eben aus der Grundbedeutung ‘Konsistenz’ deduktiv abgeleitet werden können). Ebenso hat Erhart gezeigt, dass die Bedeutung der Kategorie des Aspekts die verbale Entsprechung der Kategorie des Numerus darstellt und diese Kategorie auch die Grundbedeutung ‘Konsistenz’ hat. (Vgl. Erhart 1982, 165; 1989, 21; 1993, 45f.) Erhart hat somit die Worte von Hjelmslev bestätigt und illustriert:

„Il va de soi que ces définitions sémantiques doivent être d’un tel degré d’abstraction qu’elles permettent d’expliquer, par une simple déduction, toutes les *variantes* (significations

particulières) manifestées et toutes les variantes possibles. Il est évident a priori que la conception traditionnelle, selon laquelle le nombre indique la quantité, le genre indique le sexe, et l'aspect indique le temps, est une erreur fondamentale. Ces faits ne constituent que des variantes qui se manifestent assez souvent il est vrai, mais qui par ailleurs ne se manifestent pas sans exceptions, et qui ne constituent qu'une seule des possibilités renfermées en germe dans la signification générale ou valeur des morphèmes en question.“ (Hjelmslev 1959, 161)

Es gibt indessen offensichtlich auch erhebliche Unterschiede zwischen Erhart und Hjelmslev. So hält Erhart Genus und Numerus, Person und Diathese und Aspekt und Tempus für selbstständige unterschiedliche Kategorien, womit er übrigens implizit mit Hjelmslevs (glossematischen) Kritikern Jens Holt und Hans Christian Sørensen übereinstimmt. Genus und Diathese werden im Unterschied zu Hjelmslev in eine gemeinsame Kategorie eingegliedert. Nicht alle semantische Basen sind gleich wie bei Hjelmslev. In die Kategorien der lexikalischen Sememe sind auch Hjelmslevs „konvertierte Morpheme“ einbezogen. Dagegen sind in die Kategorie der Grammeme Hjelmslevs Kategorie der Komparation und der Emphase nicht einbezogen, was – wie übrigens auch die anderen Unterschiede – der traditionellen Auffassung entspricht: Die Komparation pflegt man zu den Wortbildungselementen zu zählen, mit der Inhaltskategorie der Emphase wird gewöhnlich gar nicht gerechnet.

Außerdem ist allgemein hinzuzufügen, dass Erharts Grammeme natürlich nicht völlig Hjelmslevs Inhaltselementen gleichen: Diese sind Teile der Inhaltsseite der Zeichen und eher manifestierte Formen, jene sind reine Formen und an den Rahmen des Zeichens nicht gebundene Elemente. Sie weisen nichtsdestotrotz eine wichtige Parallele in ihrer Definition auf: Erhart (1990, 70, 86) behauptet, zwischen Grammemen und Prosodemen bestehe eine Parallelität. Auch Hjelmslev erklärt, die Inhaltskategorie der Morpheme entspreche der Ausdruckskategorie der Prosodeme. Dies hängt offensichtlich damit zusammen, dass Erhart (1990, 15f., 27) Hjelmslevs grundlegende Unterteilung des Sprachsystems in den Inhalts- und den Ausdrucksplan annimmt. Er tut dies zwar nicht unter Verweis auf Hjelmslev, sondern auf Martinets Ausdruck „double articulation linguistique“; jedermann weiß jedoch, dass Martinets doppelte Artikulation der Sprache nur eine originelle Benennung für das darstellt, was Hjelmslev postuliert hat.

4. Mit der Frage der Definition der grammatischen Elemente gelange ich auch zum letzten Punkt, den ich hier kurz erwähne, und zwar zur Grammatikalisierung.

Eines der immer wieder in der europäischen sprachwissenschaftlichen Tradition behandelten Probleme ist der merkwürdige Unterschied zwischen den sog. lexikalischen und den sog. grammatischen Entitäten der Sprache: Man glaubt, einige Elemente der Sprachen – seien es (je nach der allgemeinen Auffassung von der Sprache bei den jeweiligen Forschern) die Zeichen, die Inhalte der Zeichen oder Bestandteile der Inhalte der Zeichen – in diese zwei großen Gruppe verteilen zu können oder sogar zu müssen.

Auch bei Hjelmslev findet man eine solche Verteilung, die mit der traditionellen korrespondiert, wenn auch Hjelmslev aufgrund anderer Prinzipien verfährt und andere Benennungen für seine zwei Kategorien benutzt. Im Einklang mit seiner Sprachtheorie stellt Hjelmslev die zwei grundlegenden Gruppen sowohl im Inhaltsplan als auch im Ausdrucksplan fest, und die Glieder dieser Kategorien werden bei ihm durch die potentiellen Bestandteile der Zeichen gebildet oder genauer durch ausdruckslose Elemente im Inhaltsplan und inhaltslose Elemente im Ausdrucksplan. Die Benennung der Kategorien hat Hjelmslev bekanntlich geändert. Geändert hat sich auch die Eigenschaft, durch welche diese Kategorien definiert sind, aber immer ging es – aus dem Glossematischen in eine allgemein vielleicht verständlichere Sprache übersetzt – um die (primäre oder sekundäre) Fähigkeit der einen („grammatischen“) Elemente die anderen („lexikalischen“) zu verbinden oder in gegenseitige Beziehungen zu setzen (nebenbei sei bemerkt, dass man somit im Inhaltsplan in die Nähe zu Vilém Mathesius gelangt: die grammatischen Elemente sind diejenigen, die primär oder sekundär dem Mathesiussschen syntaktischen „Verknüpfungsakt“, dem Akt des „In-Beziehung-Setzens“ dienen können). Hjelmslev findet also sein Kriterium der Grammatizität nur innerhalb des jeweiligen Plans.

Man kann bei Erhart in diesem Punkt Gemeinsamkeiten und Unterschiede konstatieren. Auch Erhart findet – wie bereits in § 3 angedeutet – Parallelen zwischen dem Inhalts- und dem Ausdrucksplan: In den beiden Plänen gibt es vergleichbare Kategorien, diejenige der Grammeme und diejenige der Prosodeme. Auch der Unterschied wurde bereits erwähnt: Erharts Grammeme sind Teile der Inhaltsseite der Zeichen, nicht ausdruckslose, an Zeichen nicht gebundene Inhaltselemente wie Hjelmslevs Morpheme. Mit dieser zweiten Tatsache hängt dann zusammen, wie Erhart die Grammeme definiert: Erhart berücksichtigt nämlich in der Frage der Grammatizität der einzelnen Elemente nicht nur den Inhalt, sondern auch den Ausdruck.

Im Allgemeinen lassen sich die Grammatikalisierungstheorien (oder Grammatizitätstheorien) in zwei großen Gruppen unterteilen. Die einen Forscher suchen ihre Kriterien der Grammatikalisierung (Grammatizität) nur im Inhaltsplan (wie immer auch dieser aufgefasst wird), die anderen berücksichtigen zudem noch, wie die zu untersuchenden Inhaltselemente ausgedrückt werden. In die erste Gruppe gehört außer Hjelmslev beispielsweise auch Petr Sgall (seine Formulierung der „typologischen Dominanten“ besteht darin, dass gewisse Elemente der sog. tektogrammatischen Ebene – die grammatischen Elemente – in den einzelnen Sprachtypen verschieden ausgedrückt werden, so dass der Ausdruck der grammatischen Elemente für deren Definition als grammatische nicht relevant ist). In die zweite Gruppe gehören die meisten Forscher, die sich in der letzten Zeit so intensiv mit der Frage der Grammatikalisierung befassen, und offensichtlich ist auch Erhart hier einzugliedern.

Es erscheint mir angebracht, die Darlegung der Auffassung der Grammatizität bei Erhart mit derjenigen bei Vladimír Skalička zu verbinden. Gemäß Skalička (1965)

haben die grammatischen Elemente (Zeichen) dreierlei Bedeutung oder Funktion (Aufgabe): syntaktische, abstrakte und einreihende. Durch ihre einreihende Funktion gliedern die grammatischen Elemente das durch sie bestimmte lexikalische Element in eine Klasse ein. Auf dieser Funktion gründet sich die konstitutive Eigenschaft der grammatischen Kategorien, und zwar die Obligatorität ihrer Glieder: Jedes lexikalische Element, für das die entsprechende grammatische Kategorie relevant ist, muss mit einem Element der betreffenden Kategorie versehen werden. Die syntaktische Bedeutung oder Funktion eines grammatischen Zeichens besteht darin, dass es auf andere Benennungen verweist, dass durch es bestimmte lexikalische Elemente mit anderen verbunden werden; zugleich kann es auch den Charakter dieser Beziehung angeben. Schließlich macht die abstrakte Bedeutung ein grammatisches Zeichen zu einem Teil der Benennung: Das grammatische Zeichen modifiziert die Bedeutung des lexikalischen Elements, welches durch es bestimmt wird. Sekundär kann allerdings das grammatische Element durch seine abstrakte Bedeutung auch die syntaktische Funktion erfüllen, was bei der Erscheinung der sog. Kongruenz der Fall ist. Es ist wichtig zu bemerken, dass der abstrakte Charakter der grammatischen Elemente relativ ist, d.h. diese sind abstrakter als semantisch verwandte lexikalische Elemente (wobei unter Abstraktheit die Fähigkeit, umfangreichere semantische Felder zu erfassen, zu verstehen ist); der Unterschied in der Abstraktheit zwischen einem lexikalischen und einem grammatischen Element mit derselben semantischen Basis ist somit graduell aufzufassen – im Unterschied zu den ersten zwei Eigenschaften, die auf einer privativen Opposition beruhen.

Erharts Formulierung der Eigenschaften der grammatischen Elemente ist ähnlich (vgl. Erhart 1990, 86). Die Grammeme sind unselbstständig und immer an bestimmte Lexeme gebunden (d.h. sind potentiell klassifizierend). Die Grammeme sind hinsichtlich ihrer Bedeutung wesentlich einfacher als die Lexeme (d.h. sie sind abstrakter) und können auch völlig formal sein, d.h. nur eine syntaktische Beziehung bezeichnen (d.h. sie können syntaktisch sein). Mit der Einfachheit hängt auch die Tatsache zusammen, dass die Inventare der Grammeme meistens geschlossen sind. Der Wandel der lexematischen Elemente in grammatische, d.h. die Grammatikalisierung, hat nach Erhart drei Phasen: 1. Verlust der Selbstständigkeit (das Element beginnt sich an ein anderes Element zu binden), der von der Vereinfachung der Semantik des Elements begleitet werden kann; 2. Generalisierung, d.h. Verallgemeinerung und Obligatorisierung; 3. völlige Formalisierung, d.h. das Element hat nur noch eine syntaktische Bedeutung.

Mit diesen Eigenschaften, die den Inhaltsplan betreffen oder zumindest auf diesen bezogen werden können, lassen sich auch die Eigenschaften verbinden, die den Ausdruck der grammatischen Elemente (Zeichen) betreffen (vgl. Erhart 1993, 21-23, 46f., 54, 65, 95-98). Der abstrakte Charakter der grammatischen Elemente (dem auch die Syntaktizität zugeordnet werden kann) ist dem kleinen Umfang ihrer Ausdrucksmittel günstig. Der kleine Umfang ist wiederum einerseits der Kumulation der Grammeme im Rahmen eines einzigen Zeichens, andererseits der Synonymie und

Homonymie der grammatischen Zeichen günstig. Der obligate Charakter ist dem äquipolenten Ausdruck günstig, d.h. der Absenz von sog. Nullformanten (inkl. der sog. festen Wortfolge), und auch der Gebundenheit des Ausdrucks der grammatischen Elemente, d.h. dem Ausdruck durch Affixe oder Endungen eher als durch Wörter. Hierher gehört auch die Kongruenz: Wenn in einer Sprache die Kongruenz in einem höheren Maße zur Geltung kommt, so heißt das unter anderem, dass jedes Wort durch gewisse Ausdrucksformen (Endungen) obligat begleitet wird, was auch solche Wörter betrifft, die dies nicht unbedingt brauchen. Der semantisch abstrakte Charakter und der geringe Umfang der Ausdrucksform der grammatischen Elemente lassen sich unter den gemeinsamen Begriff der Einfachheit einbeziehen, und mit der Einfachheit ist auch eine weitere von Erhart (1970, 69) vorausgesetzte Eigenschaft der grammatischen Elemente verbindbar, und zwar „die Einheitlichkeit der Bildung“ der Ausdrucksformen, d.h. diese sollen nur durch eine Art der Zeichen gebildet werden (durch Wörter, Affixe, Endungen oder Introflection, aber nicht gemischt).

Aufgrund der Eigenschaften der Ausdrucksform setzt Erhart sogar drei Phasen bis zur völligen Grammatizität fest, in denen die zu beobachtenden Bedeutungen, die den Bedeutungen einiger lexikalischer Elemente entsprechen, verschieden ausgedrückt werden: 1. die kryptogrammatische (Ausdruck durch Wortfolge oder frei anwendbare Wörter); 2. die prägrammatische (Wortfolge und auch Affixe); 3. die semigrammatische (Affixe, aber auch Nullformanten; keine Kongruenz und Kumulation). Man ist geneigt, diese Phasen mit Skaličkas Sprachtypen zu vergleichen: die kryptogrammatische mit dem polysynthetischen oder dem isolierenden, die prägrammatische und die semigrammatische mit dem agglutinierenden. Jedenfalls kann man bemerken, dass Erharts Eigenschaften der grammatischen Elemente auffällig denjenigen des flektierenden Typs (in Skaličkas Typologie) ähneln (vgl. hierzu auch Kurzová 1995). Man kann daher auch Hoskovec (2001, 12) zustimmen:

„Den Aporien der indogermanistischen Rekonstruktionen tritt Erhart mit einem besonderen typologischen Apparat entgegen. Dieser provoziert mit seiner hierarchischen Auffassung, welche die indogermanischen Sprachen an der Spitze der Grammatikalisierungspyramide und damit eigentlich der Intellektualisierung der semantischen Beziehung in der Sprache platziert. Vielleicht können wir Missverständnissen zuvorkommen, wenn wir bedenken, dass wir die Sprachen der Welt durch eine Lupe betrachten, welche alles im Brennpunkt der indogermanischen Sprachen zusammenführt, welche uns am nächsten stehen, in denen wir uns am besten auskennen: Die Welt betrachten wir stets von irgendwoher.“

Es ist ersichtlich, dass sich hier die Situation, die ich in § 2 im Falle von Erharts Untersuchung der Kasus betrachtet habe, in gewissem Sinne wiederholt: Die Theorie ist letzten Endes nicht panchronisch, sondern idiochronisch, was aber im Zweck, zu dem sie konstruiert wurde, seinen Sinn findet. Das Kohärenzprinzip der Wahrheit, auf dem

Hjelmslevs Sprachtheorie beruht, ist bei Erhart durch das pragmatische Prinzip der Wahrheit modifiziert. (Nebenbei sei angemerkt, dass im Falle der in § 1 gestreiften Methode des Rekonstruierens diese Modifizierung bei Erhart auch besteht, dass sie aber im Unterschied zum Aufbau der allgemeinen Theorie durch das Korrespondenzprinzip der Wahrheit geschieht (etwas Ähnliches hatte vielleicht Hoskovec 1998, 70 im Auge, als er schrieb: „l'œuvre de M. Erhart (...) montre d'une façon très claire à quel degré la linguistique moderne peut être imprégnée à la fois de la pensée structuraliste et de l'optique traditionnelle néo-grammairienne“). Dies kommt im Grunde in zwei Formen zum Ausdruck: einerseits durch die approximative reale Interpretierung der Rekonstrukte als Hypothesen und deren Bewertung hinsichtlich der Wahrscheinlichkeit (allgemein hierzu vgl. Hjelmslev 1968, 99f.), andererseits auch durch den Verweis auf die Typologie (vgl. Erhart 1967, 228), allerdings die Typologie im Sinne von Jakobson (1958); diese Auffassung der Typologie, die bekanntlich an der Grundlage der Gleichsetzung der Typologie mit der Suche nach den Universalien liegt, wurde von Jakobson ursprünglich eigentlich als (impliziter) Versuch formuliert, das Korrespondenzprinzip der Wahrheit auch für die (re)konstruierten Sprachen gelten zu lassen, indem nur solche Systeme rekonstruiert werden dürfen, die in nichtrekonstruierten Sprache ihre Analogie finden. Ein solcher Unterschied in der Modifizierung zwischen der allgemeinen Theorie und dem Rekonstruieren scheint auch verständlich: Ersteres stellt ein Mittel zu einem sprachinternen Ziel dar, letzteres wird eher als Mittel zu einem sprachexternen Ziel aufgefasst. Aus einer anderen Perspektive lässt sich sagen, dass die Rekonstruktion eine „singuläre Aussage“ darstellt, und daher auch aufgrund des Korrespondenzprinzips der Wahrheit auf ein Fakt beziehbar ist, während die Theorie eine „komponierte Aussage“ bildet und die Korrespondenztheorie der Wahrheit als Adäquation zu einem Fakt schwierig für sie verwendbar ist.)

Neben dieser Differenz kann man jedoch eine wesentliche Übereinstimmung Erharts mit Hjelmslev finden. Ähnlich wie bei den Kasus soll der Ausgangspunkt auch bei der Grammatikalisierung einfach und klar sein: Den Ausgangspunkt bildet eine definierende Klassensetzung, ein festes System, von dem man zu den Elementen zielt, d.h. man schreitet vom geschlossenen einfachen System der grammatischen Kategorien und ihren Elemente zur Frage nach der Realisierung dieses Systems in den einzelnen Sprachen. Dieses deduktive Verfahren scheint Vorteile auch gegenüber dem induktiven zu haben, welches die heutige Theorie der Grammatikalisierung präsentiert, die einer kohärenten Kontrolle allmählich entgleitet. Auch hier gilt die unauffällige glossematische Inspiration: Die Empirie ist ohne Methode nicht entscheidend, da einerseits die vollständige Induktion unendlich und daher unmöglich und die unvollständige Induktion problematisch ist, und da andererseits die grammatischen Kategorien in der Empirie keine Grenze an sich finden (letzteres hat Skalička mit der Metapher der zweifachen Stilisierung der Welt durch die Sprache erfasst: die grammatischen oder

morphologischen Kategorien bilden die zweite Stufe dieser Stilisierung und reflektieren daher die Welt nur mittelbar; vgl. auch Erhart 1967, 229).

Dabei muss jedoch unbedingt ein Kontrollinstrument neben die Methode und dieser zur Verfügung gestellt werden. Hjelmslev findet dieses in seinem „Empirieprinzip“ (die Beschreibung muss widerspruchsfrei, exhaustiv in dem Sinne, dass die Prinzipien zu Ende zu führen sind, und einfach sein), welches auf dem erwähnten Kohärenzprinzip der Wahrheit beruht. Erhart, der wusste, dass man das Korrespondenzprinzip der Wahrheit, das durch die Tradition überliefert wurde, nicht ohne Weiteres anwenden kann, und sich zugleich auch bewusst war, dass das Kohärenzprinzip der Wahrheit manchmal zu wenig „anthropologischen“ Ausführungen führt, versuchte implizit dieses letzte mit dem pragmatischen Prinzip zu modifizieren (übrigens kann hier auch Hans Jørgen Uldall 1957, 33 erwähnt werden: „Not that a theory is in itself either true or false in any other sense than as judged by the Principle of Empiricism; what can be criticised is its expediency, its power of producing laws and predictions, and the control which can thus be derived from it“). Man kann dies je nach Geschmack als faulen Kompromiss und als Resignation der Theorie angesichts der Praxis betrachten. Man kann darin indessen ebenso die Weisheit des Gelehrten erblicken, welcher mehr weiß als die enthusiastische Jugend.

Adolf Erhart war über Jahre hinweg der einzige Repräsentant der tschechischen Indogermanistik, er war jedoch kein alltäglicher Indogermanist, wie es auf der Welt manche gibt. Seine scheinbare Vereinsamung schuf einen Raum zum Nachdenken und Durchdenken, und so entstand ein originelles und inspirierendes Werk. Wie ich zu zeigen versucht habe, ist vor allem das inspirierend, was erst mit einem gewissen Abstand zu sehen ist und was Saussuresche oder Hjelmslevsche Erfahrung genannt werden kann: Angesichts der Aufgabe der indogermanischen vergleichenden Sprachwissenschaft kommt Erhart – wie früher de Saussure und Hjelmslev – zur Überzeugung, dass es für die Arbeit am sprachlichen Material zunächst notwendig ist, eine feste allgemeine Theorie als Arbeitsinstrument aufzubauen. Diese Theorie findet man bei Erhart nicht in der Form wie bei de Saussure oder Hjelmslev, mehr oder weniger explizit formuliert, außerhalb von Texten zu konkreten Fragen. Erhart hat seine Theorie in seinen indogermanistischen Arbeiten und in seiner Einführung in die Sprachwissenschaft verborgen, es ist jedoch umso spannender, sie zu entdecken (insbesondere in einer Zeit, in der sich die Sprachwissenschaftler häufig mit Themen zu befassen scheinen, bei denen man sich nicht sicher ist, ob noch die Sprache untersucht wird oder nicht). Ich bin überzeugt, dass die Werke der größten Wissenschaftler offen sind.

LITERATURVERZEICHNIS

- ERHART, A. 1967. Cesty a cíle srovnávací jazykovědy [Wege und Ziele der vergleichenden Sprachwissenschaft]. *Listy filologické* 90, 217-230.
- ERHART, A. 1970. *Studien zur indoeuropäischen Morphologie*. Brno. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica. 148.)
- ERHART, A. 1976. Geneze indoevropských jazyků – diferenciace či integrace? [Genese der indogermanischen Sprachen – Differenzierung oder Integration?] *Listy filologické* 99, 193-205.
- ERHART, A. 1979. Jak klasifikovat jazyky? [Wie sind Sprachen zu klassifizieren?] *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university* A 27, 21-33.
- ERHART, A. 1982. *Indoevropské jazyky (Srovnávací fonologie a morfologie)* [Indogermanische Sprachen (Vergleichende Phonologie und Morphologie)]. Praha.
- ERHART, A. 1985. U kolébky slovanských jazyků [An der Wiege der slavischen Sprachen]. *Slavia* 54, 337-345.
- ERHART, A. 1989. *Das indoeuropäische Verbalsystem*. Brno. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica. 290.)
- ERHART, A. 1990. *Základy jazykovědy* [Grundlagen der Sprachwissenschaft]. Praha.
- ERHART, A. 1993. *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese*. Innsbruck. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. 73.)
- ERHART, A. – LAMPRECHT, A. 1967. K otázce vztahů indoevropských jazyků k jiným jazykovým rodinám [Zur Frage des Verhältnisses der indogermanischen Sprachen zu den anderen Sprachfamilien]. *Slovo a slovesnost* 28, 385-393.
- HJELMSLEV, L. 1935-37. *La catégorie des cas*. I-II. Aarhus & Aarhus – København. (Acta Jutlandica. 7/1, 9/2.) [Reprint: München 1972. (Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik. 25.)]
- HJELMSLEV, L. 1943. *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. København.
- HJELMSLEV, L. 1959. *Essais linguistiques*. Copenhagen. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhagen. 12.)
- HJELMSLEV, L. 1968. *Die Sprache*. Übers. von O. Werner. Darmstadt.
- HJELMSLEV, L. 1973. *Essais linguistiques II*. Copenhagen. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhagen. 14.)
- HJELMSLEV, L. 1975. *Résumé of a Theory of Language*. Hrsg. von F. J. Whitfield. Copenhagen. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhagen. 16.)
- HOSKOVEC, T. 1998. Les relations spatiales et la déclinaison des langues indo-européennes. In: P. Zima & V. Tax (Hrsg.): *Language and Location in Space and Time*. München – Newcastle, 62-84. (LINCOM Studies in Theoretical Linguistics. 07.)
- HOSKOVEC, T. 2001. Proœmium ad Grammaticum. In: Šefčík–Vykypl 2001, 11-13.
- JAKOBSON, R. 1958. Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics. In: E. Sivertsen (Hrsg.): *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists*. Oslo, 17-25 & 33-35. [Reprint in: R. Jakobson: *Selected Writings*. I. 3. Aufl. Berlin – New York 2002, 523-532.]
- KURZOVÁ, H. 1995. Rezension von Erhart 1993. *Listy filologické* 118, 141-146.
- SKALIČKA, V. 1965. Über die Bedeutung der grammatischen Elemente. *Slavica Pragensia* 7, 9-11. (Acta Universitatis Carolinae 1965. Philologica. 1.)
- ŠEFČÍK, O. – VYKYPĚL, B. (Hrsg.) 2001. *Grammaticus. Studia linguistica Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata*. Brno.
- TROST, P. 1973. Rezension von Erhart 1970. *Listy filologické* 96, 251-252.
- ULDALL, H. J. 1957. *Outline of Glossematics*. I. Copenhagen. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhagen. 10/1.)
- VYKYPĚL, B. 2001. Vorwort. In: Šefčík–Vykypl 2001, 7-8.